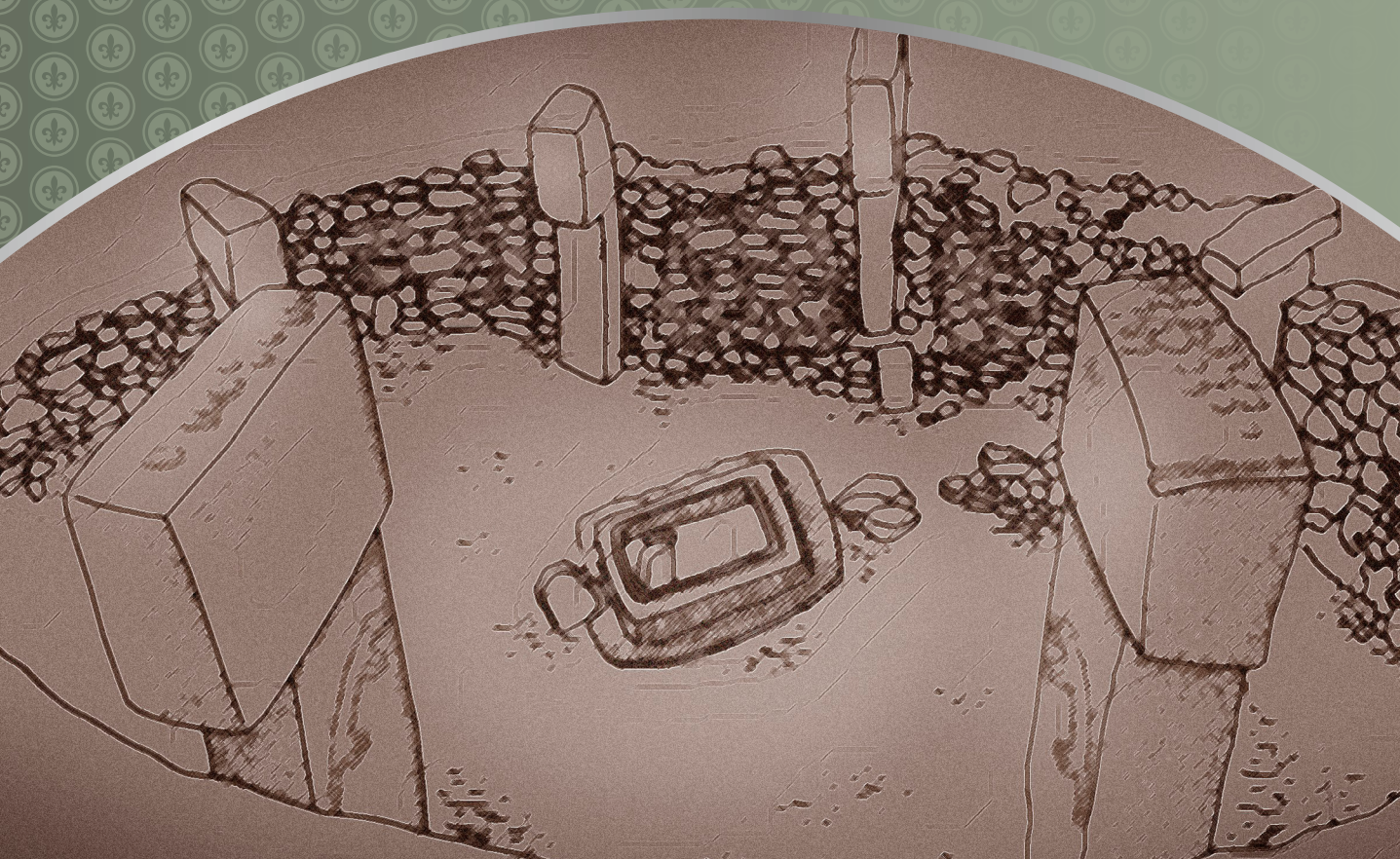

ALMA MATER
EUROPAEA
UNIVERZA

Arheologija Starega Bližnjega vzhoda - Od predkeramičnega neolitika do konca zgodnje bronaste dobe

Anja Hellmuth Kramberger

ALMA MATER
— PRESS —

**Arheologija Starega Bližnjega vzhoda -
Od predkeramičnega neolitika do konca zgodnje bronaste dobe**

Alma Mater Press, Maribor

Recenzenta: dr. Biba Teržan, ddr. Verena Perko

Urejanje: dr. Gašper Pirc, glavni urednik za področje humanistike in družboslovja

Jezikovni pregled za slovenski jezik: dr. Nives Kokeza

Oblikovanje in prelom: Tjaša Pogorevc

Edition: 1st Online Edition

Izdala in založila: Univerza Alma Mater Europaea, Alma Mater Press

Za izdajatelja: dr. Ludvik Toplak

Kraj izdaje in leto: Maribor, 2025

Publikacija je rezultat avtorjevega dela v raziskovalni skupini “Raziskave kulturnih formacij” na Alma Mater Europaea - Institutum Studiorum Humanitatis (ISH), ki jo financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije pod št. P6-0278.

Kataložni zapis o publikaciji (CIP) pripravili v
Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani

COBISS.SI-ID 254878723

ISBN 978-961-6192-92-7 (PDF)

Brez pisnega dovoljenja založnika je reproduciranje, distribuiranje, dajanje v najem, javna priobčitev, predelava ali druga uporaba tega dela ali njegovih delov v kakršnemkoli obsegu ali postopku, vključno s fotokopiranjem, tiskanjem ali shranitvijo v elektronski obliki, po veljavnem Zakonu o avtorskih in sorodnih pravicah prepovedano.

Arheologija Starega Bližnjega vzhoda - Od predkeramičnega neolitika do konca zgodnje bronaste dobe

Anja Hellmuth Kramberger

Kazalo

Zahvala	7
Predgovor	9
Uvod	11
Kronologija – uvod	15
Predkeramični neolitik	17
Keramični neolitik in bakrena doba	31
Zgodnja bronasta doba	61
Glosar	81
Literatura	87

Zahvala

Ideja, da bi napisala knjigo o arheologiji in zgodovini starega Bližnjega vzhoda v slovenskem jeziku, sega v leto 2015, ko sem pričela predavati predmet *Zgodovina Starega vzhoda* na Oddelku za arheologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Moje zanimanje za to področje, pa sega še dlje, v leto 2000, ko sem pričela s študijem arheologije Bližnjega vzhoda na Svobodni Univerzi v Berlinu (nem. Freie Universität Berlin) in sodelovati pri projektu *Izkopavanja na najdišču Tell Schech Hamad* v Siriji (nem. Ausgrabung in Tall Schech Hamad), Nemške raziskovalne fundacije (nem. Deutsche Forschungsgemeinschaft – DFG), pod vodstvom prof. dr. H. Kühneja. Od takrat naprej sem bila za vedno povezana z arheologijo Bližnjega vzhoda in na moje veselje sem kasneje dobila tudi dva krat priložnost, da sem se lahko podrobneje ukvarjala z različnimi vrstami najdb iz Tell Schech Hamada pri celoviti objavi tega zanimivega arheološkega najdišča.

Pričujoča knjiga je nastala ob moji vključitvi v raziskovalno skupino *Raziskave kulturnih formacij / Research of Cultural Formations* (P6-0278 (A), 2019-2024) na Alma Mater Europaea – Institutum Studiorum Humanitatis (ISH), Fakulteti za podiplomski študij humanistični študij, Ljubljana, glede česar bi se rada najprej iskreno zahvalila red. prof. dr. Ludviku Toplaku, prof. dr. Juriju Toplaku, izr. prof. dr. Sebastjanu Kristoviču in izr. prof. dr. Mateju Mertiku. Zahvaljujem se tudi prof. dr. Lenartu Škofu, dekanu Alma Mater Europaea – ISH, ki je podprl projekt. Za pomoč pri organizaciji realizacije knjige se zahvaljujem dr. Gašperju Pircu, mag. Dijani Štiglic in dr. Luki Martinu Tomažiču, za postavitev in končni izgled publikacije Tjaši Pogorevc. Za obsežno pomoč pri urejanju besedila gre zahvala dr. Nives Kokeza. Iskreno se zahvaljujem tudi prof. dr. Bibi Teržan, ki ni privolila le v recenzijo knjige, ampak tudi v primerjavo slovenskega besedila z mojim originalnim nemškim besedilom in s svojimi komentarji pripomogla h končni verziji besedila. Prav tako bi se rada zahvalila svojemu drugemu recenzentu, doc. ddr. Vereni Perko.

Vse digitalne risbe v tej knjigi je izdelala avtorica po predlogah v programu CorelDRAW. Za dovoljenje za uporabo fotografij in poslane datoteke se zahvaljujem prof. Ian Hodderju (Stanford), dr. Bernhardu Heebu (Berlin), dr. Hansu Georgu K. Gebelu (Berlin), prof. dr. Peter M.M.G. Akkermans (Leiden) in Nemškemu arheološkemu inštitutu.

Predgovor

Knjiga je namenjena uvodu in pregledu kulturnega in zgodovinskega razvoja Starega Bližnjega vzhoda v slovenskem jeziku. Zajema časovni okvir dobrih 8000 let, od predkermičnega neolitika do konca zgodnje bronaste dobe, torej začetka zgodovinske dobe. V tem obsežnem časovnem obdobju so se na tem področju zvrstile številne populacije z različno družbeno organizacijo in kulturo, inovacijami in medkulturnimi soodvisnostmi, vendar pa zaradi širokega časovnega okvira ne bo mogoče obravnavati vseh možnih vidikov. Ta knjiga tudi ni mesto za predstavitev številnih raziskovalnih vprašanj in razprav, čeprav jih bomo na določenih mestih obravnavali, posebej če so pomembna za razumevanje tematike. Pri tem je treba opozoriti, da se zaradi vse hitrejšega razvoja znanosti in pridobivanja novih arheoloških raziskovalnih podatkov naše znanje nenehno širi in spreminja. To vpliva na primer na časovne opredelitve prazgodovinskih obdobj in ugotovitve glede specifičnosti v družbeno-kulturnem razvoju posameznih populacij. Namen tega dela je podati sumarni pregled najnovejšega stanja raziskav teh kultur in družbenih sprememb, pomembnih arheoloških najdišč in posebnih spomenikov, ki jih je dejansko veliko več, ter na splošno materialne kulture. Pojav številnih pisnih virov od sredine 3. tisočletja pred našim štetjem (= pr.n.št.) dalje, ki nam dajejo zgodovinsko pomembne informacije, predstavlja pomemben mejnik v zgodovini Starega Bližnjega vzhoda. Pisni viri poročajo namreč o zgodovinskih dogodkih, o dinastijah in posameznih vladarjih starega Orienta ter tako označujejo začetek zgodovinskega obdobja.

Strokovna literatura predstavlja prvi uvod v posameznem poglavju obravnavano temo in odskočno desko za nadaljnje raziskovanje.

Uvod

Mezopotamija, poimenovana tudi kot Medrečje, je bila že v akademskih besedilih iz bronzne dobe omenjena kot »dežela med Tigrisom in Evfratom« (Nissen 1983; Nissen 1999; Roaf 1990). Ti dve pomembni reki s pritoki, kot so Čabur (Evfrat), Veliki in Mali Zab ali Dijala (Tigris), sta bili vedno osrednjega pomena. Danes reki tečeta skozi sodobne države Irak, Sirijo in vzhodno Turčijo. Na jugu se reki Evfrat in Tigris združita in izlivata v Perzijski zaliv. Njunjo sotočje v enojno rečno strugo, dolgo približno 193 km, ki delno predstavlja mejo med južnim Irakom in Iranom, se imenuje Šatt al-Arab. V prazgodovini in zgodnji zgodovini reke Šatt al-Arab še ni bilo, Evfrat in Tigris sta tekli ločeno v Perzijski zaliv, katerega obala je pred regresijo potekala približno 250 km severneje. To pomeni, da so bila nekatera znana arheološka najdišča, kot so Eridu, Ur ali Lagaš, dejansko nekoč razmeroma blizu morske obale. Hkrati to dejstvo pojasnjuje več sto kilometrov dolgo območje, v katerem ni za določena časovna obdobja zabeleženih nobenih arheoloških najdišč.

Reki Evfrat in Tigris ter njuni pritoki tečejo skozi različne pokrajine z zelo različnimi podnebnimi in ekološkimi območji (Slika 1). Tigris teče zahodno od gorovja Zagros in dokaj vzporedno z njim, ki se razteza v dolžini več kot 1500 km v smeri od severozahoda proti jugozahodu Irana. V gorskih področjih Zagrosa in Elbrusa prevladujejo hladne in suhe zime, velike višinske razlike v gorah pa povzročajo ekstremna temperaturna nihanja. V osrednjem iranskem višavju so poleti povprečne temperature 40 stopinj Celzija, medtem ko so pozimi temperature okoli ledišča. Vroče in vlažno obalno podnebje pa je na območju Perzijskega zaliva. Velike temperaturne razlike z vročimi poletji s temperaturami do 40 stopinj Celzija in hladnimi zimami so prisotne tudi v osrednji Anatoliji. V gorovju Taurus na vzhodu Turčije, kjer sta tudi izvira obeh rek Evfrat in Tigris, prevladujejo dolge hladne zime. Na severu Turčije ob obali Črnega morja gre za zmerno podnebje, ob obalah Sredozemskega morja pa za sredozemsko do subtropsko podnebje. Značilne so blage in deževne zime ter vroča in suha poletja. Ob srednjem in južnem toku rek Evfrat in Tigris so aluvialna področja s poplavnimi ravnici. Velik del Mezopotamije predstavljajo tudi stepe, polpuščave in puščave, kot je npr. sirska puščava s suhim podnebjem.

Razvoj in uporaba umetnega namakanja sta bila najpomembnejša podlaga za razcvet naprednih oz. visokih civilizacij Starega Bližnjega vzhoda. Na začetku je imelo pri razvoju kmetijskega načina življenja odločilno vlogo z dežjem pogojeno poljedelstvo. Samooskrbno »deževno poljedelstvo« je mogoče le v območjih, ki ležijo znotraj agronomске meje sušnosti, ali v regijah, za katere je določena letna količina padavin vsaj 250 milimetrov (tako ime-

novana izohieta 250 mm/izolinija 250 milimetrov). Meja z dovolj padavinami za »deževno poljedelstvo« poteka na severu Arabskega polotoka v obliki polkrožnega loka vzdolž zahodnega vznožja gorovja Zagros do jugovzhodnih predelov gorovja Taurus vse do vzhodne obale Sredozemskega morja, torej do Levante. Za to področje, kjer obstajajo dokazi o zgodnjem poljedelstvu, ki je bilo odvisno od dežja, in o začetkih kmetovanja, se uporablja tudi izraz »rodovitni polmesec«, ki ga je uvedel ameriški arheolog, zgodovinar in egiptolog James Henry Breasted (1865-1935). To je območje, na katerem je mogoče slediti prehodu od mobilnega načina življenja lovcev in nabiralcev divjih sadežev do sedentarnega, kar pomeni s stalno naseljenimi naselbinami, ki so se ukvarjale s poljedelstvom in živinorejo, torej gre za spremembe v eksistenčnem smislu od nabiralništva h proizvodnemu načinu gospodarstva, kar je pomenilo tudi prvi celovit poseg človeka v njegovo okolje. »Rodovitni polmesec« namreč ni le območje, ki je omogočalo »deževno poljedelstvo«, temveč tudi življenjski prostor številnih divjih rastlinskih in živalskih vrst, ki jih je človek kultiviral in udomačil (Flannery 1969; Benecke 1994; Postgate in Powell 1995; Älteste Monumente 2007; Zeder 2011). Posebej je treba omeniti divjo pšenico, divjo enozrno pšenico (*Triticum boeoticum*), divjo dvozrno pšenico (*Triticum dicoccoides*) in divji ječmen (*Hordeum vulgare subsp. spontaneum*). Med živalskimi vrstami sta bili divja ovca in divja koza sprva zelo pomembni kot vir volne in hrane. Vse večje spremembe okolja, ki jih je povzročil človek, so za seboj pustile vse dejavnosti, povezane s kmetijstvom in ustanavljanjem prvih stalnih naselij.

Slika 1: Zemljevid »Rodovitni polmesec« (vir satelitska slika: Google maps)

Raziskovanje zgodovine in kultur starodavnega Bližnjega vzhoda ima že dolgo tradicijo, številna zgodnja področja dejavnosti in raziskovalna vprašanja pa so še danes v ospredju raziskav, zdaj v povezovalni obliki (Roaf 1990; McCall 2001; Marzahn in Salje 2003; Wartke 2008; Adams 2010). Na splošno lahko rečemo, da je znanje o ljudstvih in nekaterih krajih Starega Bližnjega vzhoda, kot je Babilon, vse do danes ostalo prisotno prek pisnega izročila Stare zaveze, pa tudi prek ohranjenih spisov antičnih zgodovinarjev, kot je Herodot iz Halikarnasa. Prvi popotniki po Orientu, kot je bil italijanski raziskovalec Pietro della Valle (1586-1652), so v Evropo prinesli prve glinene tablice s klinopisno pisavo ali naredili kopije klinopisnih napisov. Prva izkopavanja so se začela okoli sredine 19. stoletja. To so bila izkopavanja namenjena manj znanstvenim raziskavam kot pa iskanju umetnostnozgodovinsko zanimivih in dragocenih predmetov, reliefov in kipov za evropske muzeje in zasebne zbirke. Arheološke kulturne plasti in najdbe so bile med obsežnimi izkopavanji v tem obdobju v veliki meri uničene. Izkopavanja so vodili evropski diplomati in pionirji arheologije, kot sta bila Francoz Paul-Émile Botta (1802-1870) v Ninivah in Khorsabadu-Dur Šarrukinu ali Britanec Austen Henry Layard (1817-1894) v Nimrud-Kalhu. Od 19. stoletja dalje je evropsko zanimanje za starine spodbudilo tudi lov na zaklade in razcvet črnega trga za artefakte z Vzhoda. Proti koncu 19. stoletja in zlasti v začetku 20. stoletja pa so se začele znanstvene raziskave in natančno dokumentiranje arheoloških najdišč in spomenikov. Med pionirji na tem področju so bili nemška raziskovalca arhitekture in arheologa Robert Koldewey (1855-1925) in Ernst Walter Andrae (1875-1956) ter Britanec Charles Leonard Woolley (1880-1960). Poleg arheoloških raziskav materialne zapuščine in filološko-zgodovinskega znanstvenega področja starodavnih bližnevzhodnih študij, ki se ukvarjajo s številnimi pisnimi izročili, imata umetnostnozgodovinski pristop in arhitekturne raziskave še danes pomembno vlogo pri preučevanju starodavnega Bližnjega vzhoda.

Nestabilne politične razmere in oboroženi spopadi na osrednjem območju starega Bližnjega vzhoda, na območju Evfrata in Tigrisa v današnjem Iraku in Siriji, že desetletja otežujejo ali celo onemogočajo terenske arheološke raziskave. Raziskave in projekti se zato osredotočajo predvsem na sosednja območja Mezopotamije ter na ukrepe in strategije za ponovno proučevanje in oceno, zaščito in obnovo kulturne dediščine, uničene v vojnah.

Kronologija – uvod

Obdobje med približno 10.000 leti pr.n.št. in prelomom tisočletja lahko na Bližnjem vzhodu in v zahodni Aziji, tako kot v Evropi, v grobem razdelimo na prazgodovinsko, zgodnje zgodovinsko in zgodovinsko obdobje. V nasprotju z Evropo pa sta se zgodnja zgodovina in zgodovinsko obdobje začela veliko prej. Prvi pisni viri, čeprav sprva upravne narave, se pojavijo v južni Mezopotamiji in jugozahodnem Iranu že konec 4. tisočletja pr.n.št. v tako imenovanem obdobju Uruk (Nissen 1985; von Soden 1992; Nissen 1999). Od sredine 3. tisočletja pr.n.št., na primer, je znan mejni spor med sumerskim vladarjem Eanatumom iz mesta Lagaš/Tell el-Hiba in konkurenčnim vladarjem iz mesta Umma, ki je zabeležen na t. i. »steli z jastrebi« iz najdišča Girso-Tello/Tall Lawh. Prvi sezname vladarjev ali dinastij obstajajo tudi za zgodnjo bronasto dobo, pri čemer je najobsežnejši seznam vladarskih imen, sedežev (mestnih držav) in dinastij – znan tudi kot »seznam sumerskih kraljev« – mogoče najti na tako imenovani Weld-Blundellovi prizmi, približno 20 cm visokem glinenem bloku, na štirih straneh katerega je napis v sumerski klinopisni pisavi. Seznam vključuje zaporedje imen vladarjev pomembnih sumerskih mestnih držav, kot so Uruk, Lagaš, Kiš, Ur itd., od začetka 3. tisočletja pr.n.št. do prve polovice 2. tisočletja pr.n.št., vendar pa ne omogoča vzpostavitve absolutne kronologije vladavine posameznih vladarjev. Tudi dolžina vladavine posameznih vladarjev na sumerskem seznamu kraljev ni zanesljiva, še posebej za tiste vladarje iz bolj oddaljene preteklosti, ki bi na primer naj trajale tisoč let, kar pa je povsem mitološke narave. Šele v drugi polovici 3. tisočletja pr.n.št. se pojavijo bolj realistični podatki o vladavini kraljev, tako npr. bi naj vladavina kralja Narām-Sîna trajala 37 let. Težava pa je, kako te podatke o začetku ali koncu vladavin zasidrati v absolutno kronologijo, zato jih poskušamo sinhronizirati z določenimi časovnimi parametri. Pri sinhronizaciji, ki je kompleksen metodološki postopek, se je mogoče nasloniti na različne sklope podatkov, na eni strani na naravoslovne analize, kot so C14 (radiokarbonsko datiranje) in dendrokronološko datiranje (datiranje iz širin branik v lesu), raziskave vrtnih jeder grenlandskih ledenikov, datirani astronomski pojavi, kot so sončni mrki, pa tudi egipčanski seznam kraljev in relativne faze keramične kronologije na Egejskem območju (Orthmann 1975; Asouti 2006; Weninger et al. 2009; Krauß 2011; van der Plicht et al. 2011; Weninger et al. 2014; van Ess 2015). Kljub temu pa kronologija za čas pred sredino 2. tisočletja pr. n. št. še vedno »plava«. Tako nastanejo različna časovna okna, iz katerih izhaja »visoka« in »nizka« kronologija ali, natančneje, »dolga«, »srednja«, »kratka« in »zelo kratka« kronologija. Za Mezopotamijo je znano zanesljivo in kronološko veljavno zaporedje vladavin posameznih vladarjev in dinastij šele od druge polovice 2. tisočletja pr.n.št., tj. od pozne bronaste dobe naprej. Posamezne zgodovinske dogodke, kot so pomembne bitke, je mogoče datirati celo bolj ali manj na leto natančno.

Absolutno datiranje starejših časovnih obdobj od predkeramičnega neolitika do konca bakrene dobe temelji na naravoslovnih metodah, predvsem na radiokarbonskem datiranju. Dendrokronologija omogoča sicer natančnejše datiranje, vendar je za Mezopotamijo nepomembna, saj so najdbe lesa, ki jih je mogoče uporabiti kot vzorce za analize, izjema. Tudi za radiokarbonsko datiranje velja, da ni na voljo podatkov v enaki meri za vse regije in časovna obdobja. Zaradi zgodovine raziskav in možnosti raziskovanja v luči posameznih sodobnih političnih dogajanj je slika neuravnotežena. Zato je pomembna tudi korelacija raziskovalnih podatkov iz manj raziskanih območij s podatki iz bolj raziskanih regij. Z naravoslovnimi analizami pridobljene datacije so kljub temu zadostna podlaga za kronološki okvir časovnega zaporedja obdobj neolitika in bakrene dobe oz. posameznih časovnih stopenj v okviru teh obdobj kot tudi določenih kulturnih skupin oz. kultur. Zaradi širokega časovnega in geografskega okvira, je razčlenitev posameznih časovnih obdobj in kulturnih skupin v okviru arheoloških raziskav seveda veliko bolj podrobna, kot je prikazano v naši kronološki tabeli, ki je namenjena zgolj okvirnemu pregledu (Slika 2).

ca. 1.8 Mio.- 19.000 pr.n.št.	Prazgodovina	Paleolitik Starejši Paleolitik Srednji Paleolitik Mlajši Paleolitik	Neandertalci
ca.19.000- 10.500/9.500 pr.n.št.		Epipaleolitik	Kebaran Natufien
ca.10.500/ 9.500-6.000 pr.n.št.		Neolitik Predkeramični neolitik A (PPNA) Predkeramični neolitik B (PPNB) Predkeramični neolitik C (PPNC) Keramični neolitik	
ca.6.000- 3.200 pr.n.št.	Zgodnji zgodovinski čas	Bakrena doba Starejša Srednja Mlajša	Umm Dabaghiyah-Sotto, Hassuna, Samarra, Halaf 'Obaid/ Ubaid Uruk
ca.3.200- 2.000 pr.n.št.	Zgodovina	Zgodnja bronasta doba I II III/ IV	Gemdet Nasr/ Jemdet Nasr Zgodnje dinastično obdobje Akadsko obdobje Obdobje Ur-III
ca.2.000- 1.600/ 1.500 pr.n.št.		Srednja bronasta doba I / II	Isin-Larsa Starobabilonsko obdobje Staroasirsko obdobje
ca.1.600/ 1.500-1.200 pr.n.št.		Pozna bronasta doba I / II	Hetiti Mitani, Hurijci/Huriti Kasiti Srednjeasirsko obdobje
ca.1.200 pr.n.št.- 1. st. pr.n.št.		Železna doba I II III	Novoasirsko obdobje Urartu, Frigija, Fenicija Poznobabilonsko obdobje Ahemenidsko obdobje Helenistično obdobje Parti, Rimljani

Slika 2: Kronološka tabela (tabela po Hrouda 1997)

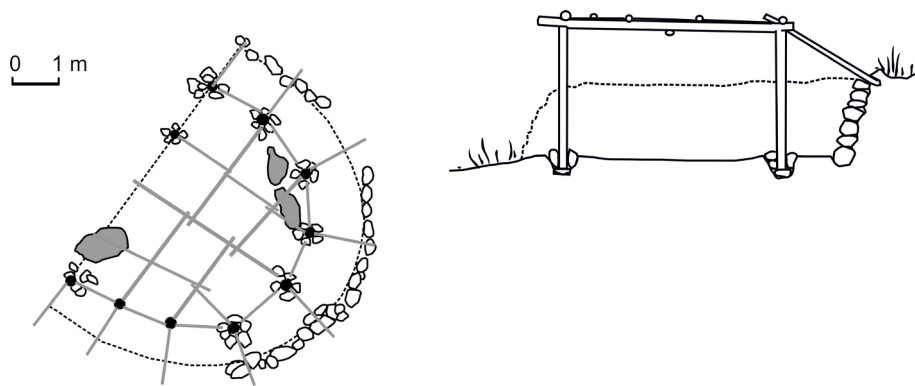
Predkeramični neolitik

Opustitev mobilnega načina življenja lovcev in nabiralcev v korist sedentarnega načina življenja v celoletnih naseljih z živinorejo in pridelavo poljščin se začne na prehodu iz enega geološkega obdobja zemeljske zgodovine v drugo, na prehodu iz poznega pleistocena v zgodnji holocen (Van Zeist in Bottema 1982; Goring-Morris 1987; Tchernov 1997; Goring-Morris 1998; Bar-Yosef 1998; Bar-Yosef in Valla 1990; Bar-Yosef 2011; Asouti in Fuller 2012; Belfer-Cohen in Goring-Morris 2013; Goring-Morris in Belfer-Cohen 2013; Belfer-Cohen in Goring-Morris 2014). Starejši del epipaleolitika, znan kot Kebaran ali Kebarien, poimenovan po istoimenskem arheološkem najdišču v jami Kebara v današnjem Izraelu, sovpada z obdobjem postopnega segrevanja in povečanja povprečne količine padavin. Kebaranov kronološki začetek je praviloma datiran v 19. tisočletje pr.n.št., prehod v naslednje, mlajše obdobje epipaleolitika, Natufian pa v 13. tisočletje pr. n. št. Kebaran lahko razumemo kot začetek postopnega prehoda v sedentarni način življenja z živinorejo in poljedelstvom. Razlog za to je v spremembah pri izbiri življenjskega okolja, pa tudi pri izbiri in predelavi hrane. Te spremembe so še bolj očitne v mlajši fazi epi-paleolitika, v Natufianu, poimenovanem po različnih arheoloških najdiščih v Wadi an-Natufu na Zahodnem bregu Jordana, ki se ob koncu pleistocena (pozni pleistocen) deli na štiri kratke geološke faze: Bölling, Starejši Dryas, Allerød in Mlajši Dryas. Za ta štiri krajša obdobja je značilno prehajanje med toplejšim in hladnejšim podnebjem.

Na najdiščih iz Kebarana se vse pogosteje pojavljajo geometrijski mikroliti, zelo majhna in namensko retuširana kamnita rezila, ki so jih uporabljali v sestavljenih orožjih in orodjih. Rezila so bila z lepljenjem in/ali vezanjem (npr. z bitumnom) pritrjena na leseno toporišče ali rogovino in so služila kot kopja in puščice za lov. V natufijskem obdobju so bili mikroliti uporabljeni kot rezalni vložki (rezila) srpov za nabiranje divjih žit. Poseben lesk na kamnitih rezilih, tako imenovani srpski lesk, kaže na usmerjeno žetev divjih žit. Ta lesk je povezan s sproščanjem silicijeve kisline v rastlinskem soku med rezanjem, ki deluje kot brusilo. Po mnenju različnih raziskovalcev sta nabiranje divjih žit in njihova pridelava začetek kultiviranja žit. Na najdišču Tell Abu Hureyra v Siriji domnevajo, da so žita (npr. rž) gojili že okoli 11.000 let pr.n.št., čeprav je šlo za divje oblike in še ne za kultivirana žita (Hillman 2000; Moore, Hillman in Legge 2000; Hillman et al. 2001). Močno povečanje peloda plevelov v arheobotaničnih vzorcih je še posebej ocenjeno kot kazalnik setve žit. Pleveli se pojavijo zlasti na sveže zorani zemlji, tj. zemlji, ki je bila pripravljena za setev. Pojav posebnih kamnitih orodij v obliki motik je prav tako pokazatelj, da je bila zemlja ali

obdelovalna površina pripravljena. Inovacije pri predelavi hrane lahko povežemo s pojavom epipaleolitskega grobega kamnitega orodja, kot so možnarji, strgala in pestiči, čeprav so se možnarji uporabljali tudi za mletje okre za pridobivanje barvila.

V Natufianu so ljudje začeli vse bolj naseljevati nova življenjska okolja, zlasti takšna z veliko ekološko raznolikostjo. Ekološka raznovrstnost je značilna predvsem za gorska območja z bolj razčlenjenim reliefom, po Robertu Braidwoodu poimenovana tudi kot »hriboviti obronki« („Hilly Flanks“) »rodovitnega polmeseca« (Braidwood in Braidwood 1950; Braidwood 1952; Nissen 1983). Takšni pogoji so vladali zlasti v zahodnem delu »rodovitnega polmeseca«, v goratih predelih »levantinskega koridorja«, kjer se nahaja večina natufijskih najdišč, ter v pogorju Taurus in Zagros v severnem delu »rodovitnega polmeseca«, kjer so bila odkrita številna arheološka najdišča iz predkeramičnega neolitika. V teh regijah so živele tudi divje oblike številnih rastlin in živali, ki so bile pozneje kultivirane in udomačene in so imele ključno vlogo v kmečkem načinu življenja. Prva stalna celoletna naselja (t. i. »bazi tabori«) s stalnimi stavbami okroglega, polkrožnega ali ovalnega tlorisa so bila odkrita prav na takšnih ekološko raznolikih območjih. Primera natufijskih naselij sta Eynan – Ain Mallaha v severnem Izraelu in Wadi Hammeh 27 v severozahodni Jordaniji (Slika 3). Stavbe iz Eynana – Ain Mallaha so kočam podobne konstrukcije z rahlo poglobljenimi tlemi, kamnitimi temelji iz apnenca in stojkami za stebre, v Wadi Hammeh 27 pa so nekoliko večje stavbe s kamnitimi temelji in stojkami. Stavbe so bile opremljene z ognjišči. Vrsta živalskih kosti, odkritih v Eynan – Ain Mallaha, priča o tem, da so se prebivalci preživljali z lovom na divje živali, zlasti gazele, in z nabiranjem divjega žita; niso bili še živinorejci in poljedelci. Vendar so bili na najdišču Eynan – Ain Mallaha odkriti tudi najstarejši dokazi o udomačitvi ene izmed živalskih vrst. Namreč med pokopi v hišah je bilo najdeno okostje človeka v skrčenem položaju in okostje udomačenega psa. Glede na način pokopa naj omenimo, da so bili umrli delno pokopani s svojim nakitom.

Slika 3: Ain Mallaha, Izrael, zgradbe z okroglim tlorisom (risba po Bar-Yosef 1998)

Prve živali, ki so jih ljudje redili v čredah, so bile genetsko identične divjim vrstam.

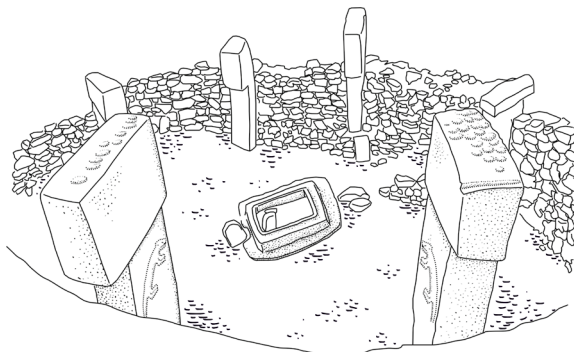
Razlike v obliki in velikosti kosti se pokažejo šele po več generacijah živali v človeški reji. Te so posledica človeške selekcije živali z določenimi lastnostmi in posledičnih omejitev v genskem bazenu. Spekter živalskih kosti z arheoloških najdišč lahko pokaže na začetek reje živali v čredah. Na natufijskih najdiščih, kot je Eynan – Ain Mallaha (Samuelian et al. 2006), med kostmi sesalcev prevladujejo kosti gazel, sledijo jim kosti jelenov. Tudi v starejšem obdobju naslednjega predkeramičnega neolitika, PPNA iz 11.–10. tisočletja pr.n.št., v arheozooloških vzorcih prevladujejo kosti gazel in jelenov, ki so jih lovili. Le v mlajši fazi predkeramičnega neolitika, PPNB iz 9.–7. tisočletja pr.n.št., na najdiščih, kot sta Ain Ghazal v Jordaniji ali Jericho – Tell es-Sultan na Zahodnem bregu Jordana, med živalskimi kostmi prevladujejo ovčje in kozje kosti. V poznem obdobju PPNB pa je že mogoče zaslediti prve udomačene živali, poleg ovc in koz tudi prašiče in govedo.

Natufijska najdišča so bila, kot že omenjeno, v glavnem razširjena v južni Levanti, Izraelu, Palestini in Jordaniji vse do severne Sirije. Do sredine 20. stoletja so domnevali, da je bila južna Levanta tudi območje prve udomačitve rastlin in živali. Vendar so poznejše študije spremenile podobo in zdaj so najzgodnejši dokazi o udomačitvi ovc in koz na »hribovitih pobočjih« jugovzhodnega Taurusa in severozahodnega Zagrosa. Olivier Aurenche in Stefan K. Kozłowski označujeta to območje zgornjega in srednjega Evfrata ter zgornjega Tigrisa tudi kot »zlati trikotnik« (Aurenche in Kozłowski 1999; Kozłowski in Aurenche 2005). Ta območja so poleg razširjenosti divjih koz in divjih ovc tudi naravno okolje divjih žit, kot so divja enozrna pšenica, divja dvoznna pšenica ter divji ječmen. Identifikacija kultiviranih žit je sprva odvisna od ohranjenosti semen, na primer v zoglenelem stanju, pri čemer se divje žitarice jasno razlikujejo od kultiviranih žit. Divja žita imajo namreč okoli semen trde ovojnice (zaščitno lupino), ki jo je mogoče odstraniti samo z mletjem in/ali praženjem. Poleg tega je osrednji del stebela krhek, kar pomeni, da padejo semena hitro na tla. Pri kultiviranih vrstah žit so te lastnosti ravno nasprotno: osrednji del stebela je trši, kar pomeni, da se ne zlomi tako enostavno in preprečuje, da bi zrna hitro odpadla. Ovojnice (zaščitne lupine) okoli semen pa so mehkejšje, kar olajša luščenje zrn. Domneva se, da je do selekcije teh žitaric z boljšimi lastnostmi, in s tem postopek kultiviranja, prišlo po naravni poti (Nissen 1983, 24). Rastline s trdim stebлом so bile pogostejše izbrane in posejane, ker pri njih semena niso hitro odpadla. Kultivacija žit se je zgodila v sredini 7. tisočletja pr.n.št., v poznem PPNB.

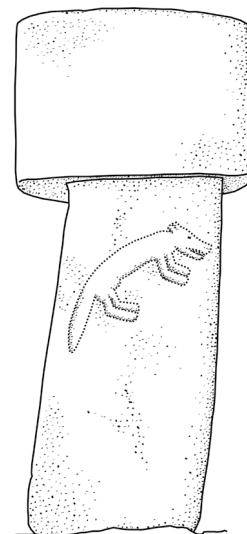
Pojav načina življenja s stalno nastanjenostjo s poljedelstvom in živinorejo ter udomačenimi rastlinami in živalmi na Bližnjem vzhodu se opisuje tudi z izrazom »neolitska revolucija« (Childe 1951; Bar-Yosef in Valla 1990; Aurenche in Kozłowski 1999; Benz 2000; Goring-Morris in Belfer-Cohen 2008; Bar-Yosef 2011; Belfer-Cohen in Goring-Morris 2011; Zeder 2011; Asouti in Fuller 2012). To besedno zvezo je skoval v Avstraliji rojeni slavni arheolog Vere Gordon Childe med 30. in 50. leti 20. stoletja. Premik od mobilnega lovsko-nabiralniškega življenjskega sloga na sedentarni način življenja s poljedelstvom, torej sprememba iz pridobitvenega načina življenja na produktivni življenjski slog, se ni

odvijal istočasno na vseh območjih, pač pa je proces »neolitizacije« potekal skozi daljše časovno obdobje. V natufijskem in predkeramičnem neolitiku je v »rodovitnem polmesecu« mogoče domnevati soobstoj različnih oblik preživetja. Preživetvene strategije različnih skupin se v natufijskem obdobju razlikujejo med mobilnimi in sedentarnimi lovci in nabiralci, v predkeramičnem neolitiku pa med skupinami z neolitskim načinom življenja s poljedelstvom in živinorejo ter tistimi, pri katerih sta lov na divje živali, kot so gazele, in nabiranje divjih rastlin še naprej igrala pomembno vlogo. Medtem ko se v natufijskem obdobju poleg sezonskih taborov pojavljajo prva celoletna naselja s stalnimi stavbami z okroglim tlorisom, tako imenovani »bazni tabori«, se od PPNA naprej pojavljajo prva večja naselja in monumentalni kompleksi, ki kažejo na skupnostno in/ali kultno rabo. Med najznamenitejšimi arheološkimi najdišči predkeramičnega neolitika, ki so povezana s shodi večjih skupin ljudi, izjemnim kolektivnim delom ter po vsej verjetnosti s kultom in religijo, je Göbekli Tepe v jugovzhodni Anatoliji (Schmidt 2006; Schmidt 2010; Dietrich et al. 2012; Dietrich et al. 2019). Göbekli Tepe leži le nekaj kilometrov oddaljeno od sodobnega mesta Şanlıurfa in je bil kot arheološko najdišče prvič zabeležen v 60. letih 20. stoletja. Najdišče je ponovno odkril nemški arheolog Klaus Schmidt, sistematične raziskave pa so se začele leta 1994. Göbekli Tepe je datiran v 10.–8. tisočletje pr.n.št. Njegova starejša faza (PPNA) je označena kot plast III, mlajša faza (PPNB) pa kot plast II. Za starejšo fazo so značilne velike okrogle kamnite strukture z monolitnimi kamnitimi stebri v obliki črke T (Slika 4a-b). Številni stebri v obliki črke T, ki tehtajo več ton in katerih kamen je izviral neposredno iz okolice Göbekli Tepe, imajo na svojih površinah reliefe. Upodobljene so različne živali, kot so levi, lisice, jastrebi, škorpioni, kače, žerjavi, gazele, biki in merjasci, pa tudi drugi simboli, redkeje pa človeške podobe (Slika 5a-b). Iz geomagnetnih raziskav je razvidno, da obstaja vsaj 20 takšnih krožnih struktur z več kot 200 stebri v obliki črke T. V mlajši gradbeni fazi je bila okoli krožnih struktur ustvarjena gosta mreža pravokotnih kamnitih zgradb z več prostori in brez prepoznavnega dostopa na ravni tal. V nekaterih stavbah so bili najdeni tudi stebri v obliki črke T, čeprav manjši. Materialna kultura v Göbekli Tepe ima vse značilnosti predkeramičnega neolitika. Našli so nešteto kamnitih orodij in orožja, žrnelj in kamnitih posod. Poleg tega so odkrili kamnite živalske figure in kamne, okrašene s simboli neznanega pomena. Med predmeti iz kremenca (sileksa) naj omenimo številne puščične osti, med katerimi sta dve značilni vrsti, poimenovani kot Helvanski in Bybloški tip. Puščice so uporabljali za lov na divje živali, analize spektra živalskih kosti pa so pokazale, da v Göbekli Tepe ni bilo udomačenih živalih. Enako velja za rastlinske ostanke, med katerimi ni bilo kultiviranih vrst. To pomeni, da so monumentalni kompleksi zgradb ustvarili in uporabljali lovci in nabiralci. Za izdelavo, prevoz in postavitve stebrov, ki so tehtali več ton, je bila potrebna ogromna delovna sila. Jasno je, da je bilo v gradnjo vložena ogromno truda ter da je bilo potrebno načrtovanje, projektiranje in organizacija dela. Zato domnevamo, da je obstajala strukturirana družba, verjetno z določenimi posamezniki, ki so jo vodili in usklajevali delovne in socialne naloge. Funkcija monumentalnih krožnih struktur še ni dokončno pojasnjena. Najbolj razširjena je

domneva, da je bilo to kompleksno svetišče. Verski pomen kraja se odraža v upodobitvah na stebrih v obliki črke T. Upodobljene živali so morda del verskih predstav ali liki nadnaravnih mitov. Vsekakor Göbekli Tepe kaže na to, da so se ob določenih priložnostih morale tu zbirati večje množice ljudi. Na to navajajo tudi najdbe v majhnih pravokotnih stavbah, kjer so bile najdene velike količine žrnelj, možnarjev in pestil; analiziranih je bilo 7000 kosov. Omenjena orodja so orodja za predelavo divjega žita. Odkrite so bile tudi velike, kadem podobne posode iz apnenca s prostornino do 160 litrov. Kemične analize so pokazale oksalate, ki nastanejo med fermentacijo žita. Lahko jih razumemo kot pokazatelj proizvodnje slada in piva, ki so ju uživali na srečanjih v Göbekli Tepe. Robert Braidwood je že v petdesetih letih prejšnjega stoletja domneval, da je pojav prvega kultiviranega žita povezan s proizvodnjo alkoholnih pijač.

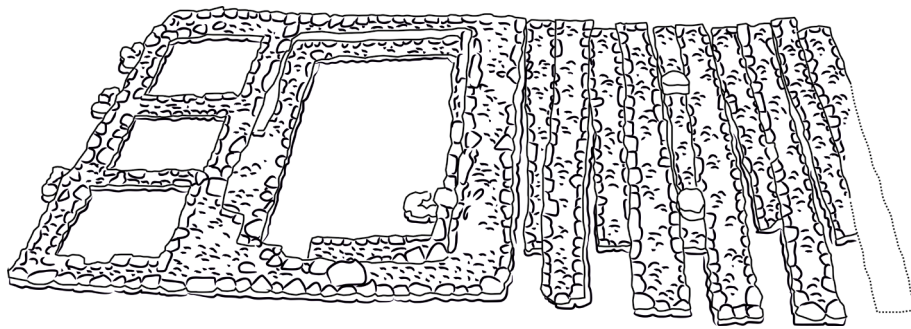

Slika 4a-b: Göbekli Tepe, Turčija, okrogle kamnite strukture z kamnitimi stebri v obliki črke T (a: foto Klaus Schmidt, Deutsches Archäologisches Institut; b: risba po Schmidt 2010)

Slika 5a-b: Göbekli Tepe, Turčija, številni stebri v obliki črke T imajo na svojih površinah reliefe (a: foto Klaus Schmidt, Deutsches Archäologisches Institut; b: risba po Schmidt 2010)

Približno 50 km od Göbekli Tepe v provinci Şanlıurfa se nahaja najdišče Nevalı Çori, ki ga danes prekriva akumulacijsko jezero Atatürk na reki Eufrat (Schmidt 1988; Hauptmann 1991; Hauptmann 1993). Pred zalitjem so potekala v 80-tih letih 20. stoletja v Nevalı Çori obsežna arheološka reševalna izkopavanja pod vodstvom nemškega arheologa Haralda Hauptmanna. Že pred začetkom obsežnega raziskovanja v Göbekli Tepe so bili z Nevalı Çori že znani kamniti stebri v obliki črke T z reliefi. Stebri v obliki črke T so bili najdeni v stavbi, ki se po arhitekturi in opremljenosti jasno razlikuje od vseh drugih stavb v naselbini. Skoraj kvadratna stavba s kamnitimi temelji, ki je bila zgrajena v več fazah, je imela pod, za katerega so uporabili žgano apno ali apneno malto. Tovrstne talne obloge (apneni estrihi) so bile najdene tudi na drugih arheoloških najdiščih iz predkeramičnega neolitika, na primer v Çayönü v vzhodnoanatolski provinci Diyarbakır, v jordanskem Ain Ghazalu in tudi v Göbekli Tepe. Za takšne talne obloge, podobne betonskim ali zglaženim podom, se uporablja tudi izraz »teraco tla«. Na poseben položaj in pomen stavbe s stebri v obliki črke T v Nevalı Çori opozarjajo tudi velike figure iz apnenca, živalske in človeške skulpture, ki so bile vgrajene v kamnite stene. Ker skulpture med rabo stavbe v predkeramičnem neolitiku niso bile vidne, domnevamo, da je bilo njihovo mesto oz. vgradnja obredno ali kultno. Odprto raziskovalno vprašanje v tem primeru ostaja tudi namembnost stavbe: ali je služila za skupna srečanja ali celo kot svetišče? V Nevalı Çori je bil najden še en arhitekturni element ali tip stavbe, ki ga najdemo tudi na nekaterih drugih arheoloških najdiščih predkeramičnega neolitika, na primer v Çayönüju. Značilne so tridelne stavbe s kamnitimi temelji, ki jih raziskovalci označujejo kot »Grillplanbauten« v nemškem jeziku ali »Grill architecture« v angleščini (»stavba s tlorisom v obliki rešetke«) (Slika 6) (Sicker-Akman 2007). V tlorisu imajo stavbe v osrednjem delu velik pravokoten prostor, ki so mu na eni strani priključeni manjši prostori, ki so morda služili kot kašče žitnice oz. skladišča. Na drugi strani se na osrednji prostor navezuje konstrukcija vzporednih zidov, katerih razporeditev spominja na rešetko – zaradi njih se uporablja oznaka »stavbe s tlorisom v obliki rešetke«. Domneva se, da je ta način gradnje omogočil hladnejše in bolj suho ozračje v prostoru nad vzporednimi zidovi/stenami v obliki rešetke. V Nevalı Çori je ta tip zgradbe datiran v 9.-8. tisočletje pr.n.št., torej predvsem v mlajšo fazo predkeramičnega neolitika (PPNB), pri čemer je bilo ugotovljenih več gradbenih faz. Ena sama C14- datacija prav tako kaže na začetek naselitvene dejavnosti že v 10. tisočletju pr.n.št. Tako je naselbina Nevalı Çori delno obstajala v istem obdobju kot Göbekli Tepe, natančneje v njeni mlajši fazi (plast II). V nasprotju z Göbekli Tepe, ki je bilo domnevno kultno središče lovcev in nabiralcev, gre v Nevalı Çori za stalno nastanjeno skupnost, ki se je ukvarjala z rejo živali in poljedelstvom, čeprav je lov še vedno igral pomembno vlogo. Arheobotanične najdbe pričajo o kultiviranem žitu, enozrnici (*Triticum monococcum*), znaki udomačitve pa so bili ugotovljeni tudi na živalskih kosteh.

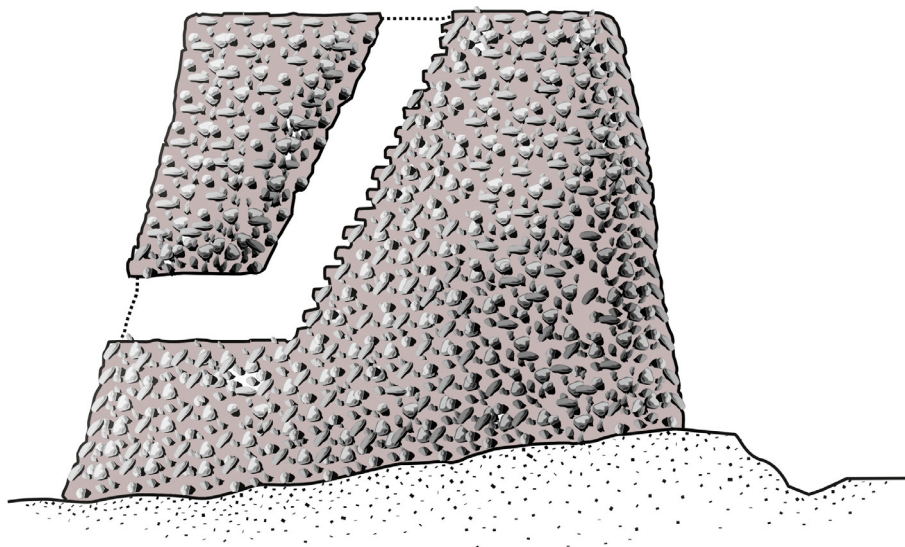

Slika 6: Stavba s tlorisom v obliki rešetke (risba po Älteste Monumente 2007)

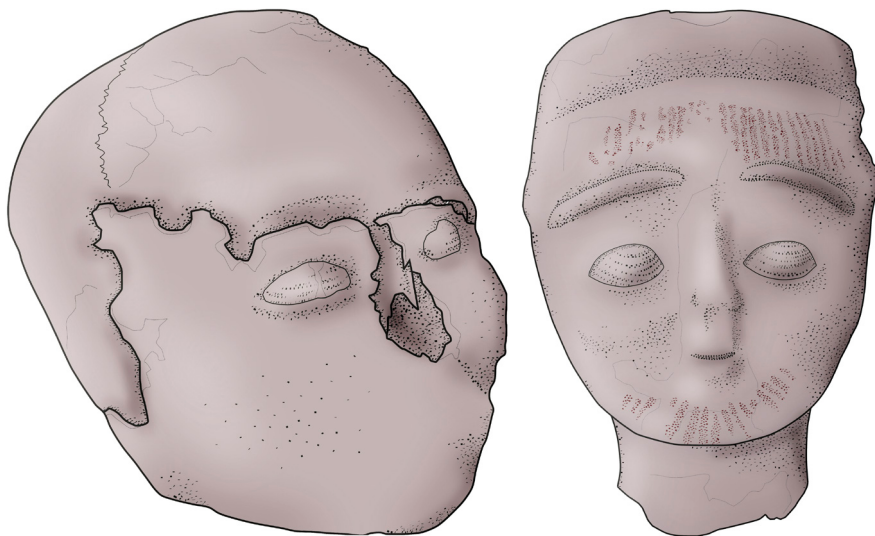
Pojav posebnih monumentalnih gradenj v predkeramičnem neolitiku ni omejen le na vzhodno Anatolijo. Ena od najznamenitejših zgradb, katere namembnost je še vedno skrivnostna, je tako imenovani »stolp iz Jericha« (Slika 7). Jericho ali Tell es-Sultan se nahaja v južni Levanti na Zahodnem bregu Jordana, le nekaj kilometrov severno od središča zgodovinsko in politično pomembnega mesta Jericho (Garstang 1948; Kenyon 1952; Kenyon 1954; Kenyon 1960; Kenyon 1981; Bar-Yosef 1986; Weninger et al. 2009; Sala 2014). Najstarejši sledovi poselitve na tellu segajo v natufijsko obdobje 12.–11. tisočletja pr.n.št. Obsežna poselitev je izpričana tudi v bronasti in železni dobi. Po raznoraznih raziskavah, ki so potekale že od druge polovice 19. stoletja, so med letoma 1952 in 1958 pod vodstvom britanske arheologinje Kathleen Kenyon potekala obsežna arheološka izkopavanja. Kathleen Kenyon ni zaslužna le za odkritje »stolpa« in predkeramičnega nasipa v Tell es-Sultanu, temveč je na podlagi najdb na najdišču uvedla tudi terminološka izraza PPNA (predkeramični neolitik A) in PPNB (predkeramični neolitik B). Kenyon je v najnižjih naselbinskih plasteh odkrila žitna semena, ki so bila razpoznana kot kultivirani obliki zrnja in ječmena, vendar v istih naselbinskih plasteh ni bilo najdenih keramičnih posod, kar bi pričakovali za neolitsko naselbino s poljedelsko usmerjenim gospodarstvom. Podobno situacijo je Robert Braidwood v 50-tih letih 20. stoletja odkril v najnižjih (najzgodnejših) naselbinskih plasteh v Jarmo - Qal'at Jarmo v severnem Iraku ob vznožju gorovja Zagros (Braidwood 1950). Predkeramični neolitik tako označuje razvojno stopnjo, v kateri obstajajo znaki neolitskega načina življenja s poljedelstvom in živinorejo, vendar posode še niso bile izdelane iz žgane gline. V Jerichu – Tell es-Sultan je zaporedje več predkeramičnih naselbinskih plasti brez keramike (plasti IV–IX) prekril hiatus – faza brez sledov poselitve – imenovana plast X. Sama plast X se je pojavila kot mehka glinena plast, za katero se domneva, da je posledica poplave, blatnega plazu oz. naplavine. Po domnevni katastrofi so v začetku 7. tisočletja pr.n.št. zgradili novo naselbino. Tudi v tej naselbini ni bilo sledov o proizvodnji in rabi posod iz žgane gline. Na podlagi teh rezultatov je Kathleen Kenyon ločila dve fazi predkeramičnega neolitika, »predkeramični neolitik A« in »predkeramični neolitik B«, na kratko PPNA in PPNB. Omenjeni »stolp iz Jericha«, ki ga je prav tako prekrila plast X, je stožčasta kamnita konstrukcija z višino in ši-

rino skoraj 9 m, s stopnicami v notranjosti, datirana v 9.–8. tisočletje pr.n. št. Stolp znotraj naselbine, 2 m široko in 4 do 5 m visoko kamnito obzidje ter nekaj metrov širok jarek pred obzidjem na zunanji strani, ki je obdajal tell, so raziskovalci razlagali različno. Verjetna se je zdela razlaga, da je šlo za obrambni sistem, Jericho – Tell es–Sultan pa se je in se še vedno pogosto označuje kot najstarejše »mesto« – oznaka, ki pa implicira različne dejavnike, kot je npr. funkcija središča v okviru regije, kar pa doslej še ni bilo dokazano. Za gradnjo zidu in jarka je bila predlagana tudi zaščitna funkcija pred eventualnimi poplavi, zlasti ker se zdi glede na zgoraj omenjeno plast X takšna nevarnost verjetna. Za stolp, ki se nahaja v notranjosti naselja in je obdan z manjšimi stavbami krožnega tlorisa iz na zraku posušenih glinenih opek, pa se zdi njegova namembnost kot obrambni objekt manj verjetna. Kathleen Kenyon je ob vzhodu stopnic v notranjosti objekta odkrila ducat človeških okostij in zato domneva, da je bila funkcija stolpa verjetno kultno-obredna.

V Jerichu – Tell es–Sultan so potekali pogrebni obredi znotraj naselbine. Pod tlemi hiš so odkrili več sto skeletnih pokopov. Izjemni dokazi kulta, čaščenja prednikov in/ali obrednih dejanj v predkeramičnem Jerichu – Tell es–Sultan so tudi najdbe človeških lobanj in kipov v skoraj naravni velikosti (Perschke 2013; Nigro 2017). Med letoma 1930 in danes je bilo odkritih že 45 človeških lobanj. Obrazne poteze so bile oblikovane z mešanico glin in apna ali mavca – raziskovalci zato govorijo tudi o »modeliranih lobanjah« – v očesne odprtine so bile vstavljene školjčne lupine, v nekaterih primerih pa so bili odkriti sledovi poslikave (Slika 8a). Zadnja stran lobanj je običajno neokrašena, zato se zdi verjetno, da so bile prvotno pokrite z lasuljo ali kakšnim drugim pokrivalom. Modelirane lobanje so bile večinoma najdene v skupinah tako v notranjosti stavb kot tudi zunaj njih. Zaradi nekaterih najdiščnih okoliščin so raziskovalci, tudi Kathleen Kenyon, domnevali, da je šlo za žrtvovanje. V neposredni bližini stolpa, ob okrogli kamniti kadi z ometano površino, je bilo na primer skupaj odkritih pet otroških lobanj in en otroški pokop. Modelirane lobanje pripadajo osebam obeh spolov in različnih starosti, tako da lahko le ugibamo, čigava lobanja je bila obdelana ali kakšen status so imeli te osebe. Raziskovalci razpravljajo tudi o tem, ali so na modeliranih obrazih posameznikov poskušali upodobiti značilnosti umrlih oseb, torej ali gre za ene najstarejših portretov v zgodovini človeštva. Medtem ko so bile modelirane lobanje najdene tako v plasteh PPNA kot PPNB v Jerichu – Tell es–Sultan, se v (pozni) plasteh iz obdobja PPNB pojavi še ena izjemna skupina najdb: človeški kipi (Slika 8b). Med izkopavanji v 30-tih letih 20. stoletja, ki jih je vodil britanski arheolog John Garstang, je bilo najdenih vsaj šest kipov, položenih v dveh skupinah. V vsaki od obeh skupin kipov je bila zastopana moška in ženska figura ter upodobitev otroka. Kipi so bili izdelani iz jedra iz organskih snovi, npr. grobe vrvice ali pletenih rastlinskih vlaken, ki je bilo skrbno modelirano z mešanico glin in apna. Za oči so bile uporabljene školjčne lupine, našli pa so tudi sledove poslikav v rdeči in rjavi barvi, ki so ponazarjale linijo las, obrazne dlake in morda tudi tetovaže na telesu, nekatere med njimi so bile zelo dobro ohranjene.

Slika 7: Jericho stolp (risba po Bar-Yosef 1986)

Slika 8a-b: Jericho, modelirane lobanje in glava kipa s sledovi poslikav v rdeči in rjavi barvi
(a: risba po Älteste Monumente 2007, b: risba po Perschke 2013)

Modelirane lobanje in človeške upodobitve v obliki kipov iz obdobja predkeramičnega neolitika najdemo tudi na drugih arheoloških najdiščih v »rodovitnem polmesecu«. Najznamenitejše arheološko najdišče je 'Ain Ghazal v Jordaniji v bližini sodobnega mesta Aman (Rollefson 1983; Rollefson 1984; Rollefson et al. 1984; Rollefson 1986; Rollefson 1989; Schmandt-Besserat 1997; Schmandt-Besserat 2013). 'Ain Ghazal leži približno 100 km od Jericha – Tell es-Sultan, na drugem bregu reke Jordan. Raziskano je bilo v 80-tih in 90-tih letih

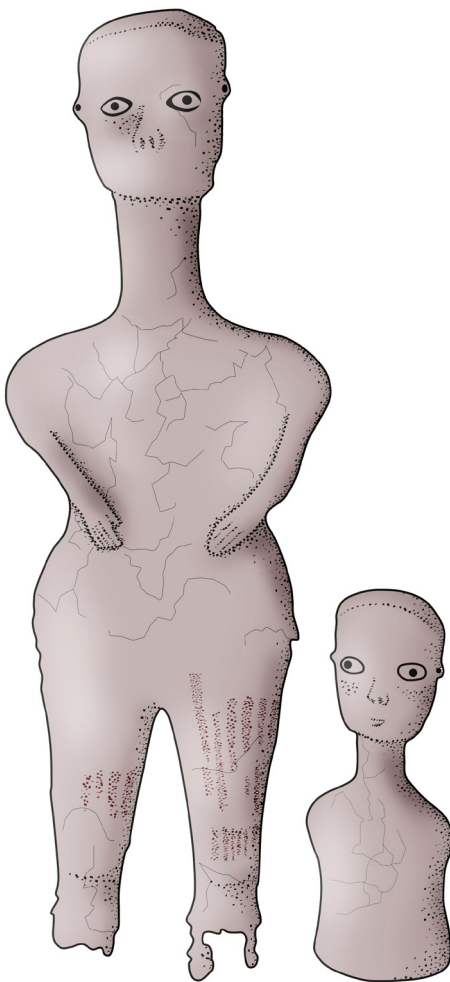
20. stoletja pod vodstvom ameriškega arheologa Garyja Rollefsona kot del reševalnega arheološkega izkopavanja med gradnjo ceste. Rollefson je prepoznal tri različne faze poselitve, dve iz predkeramičnega neolitika in eno iz keramičnega neolitika (tako imenovani Jarmoukian). Za prebivalstvo iz obdobja PPNB v 'Ain Ghazalu se domneva, da gre za priseljence iz jugovzhodne Anatolije, ki so se priselili na območje južne Levante. Ta teza je osnovana na rezultatih študije o prisotnosti ali odsotnosti določene skupine genov, »kromosoma Y haplo-skupine T-M184« (Lazaridis et al. 2016; Harney et al. 2018). Analize so pokazale, da takšnih genov v natufijski populaciji na tem območju ni – prvič se namreč pojavijo v času PPNB.

V prvi fazi, v 9. tisočletju pr.n.št., je bilo v 'Ain Ghazalu dokaj majhno naselje z arhitekturo iz glinenih opek. Do začetka 7. tisočletja pr.n.št. pa se je naselbina povečala na 14 hektarjev in domneva se, da je tu živelo do 3.000 ljudi. Očitne so tudi spremembe v arhitekturi. Zgrajene so bile pravokotne stavbe z več prostori, s kamnitimi temelji in stebri, tla hiš pa so bila narejena iz apnenega ometa (apnene malte), podobno kot na primer posebna stavba v Nevalı Çori. Pod tlemi hiš so bili, tako kot v Jerichu, odkriti pokopi v skrčenih položajih. Tudi posamezna nahajališča človeških lobanj so bila odkrita v 'Ain Ghazalu. Med najznamenitejšimi najdbami pa so človeški kipi in doprsni kipi v skoraj naravni velikosti (Slika 9). Kipi in doprsni kipi so bili najdeni v skupinah na dveh mestih, ležali so tesno skupaj z obrazom navzdol. Dajejo vtis, kot da so bili na ta način obredno položeni in jim je bila tako odvzeta prvotna funkcija. Kipi iz 'Ain Ghazala predstavljajo največjo zbirko tovrstnih človeških podob iz predkeramičnega neolitika. Podobno kot v primeru kipov iz Jericha – Tell es-Sultana, so bili tudi ti kipi izdelani iz organskega jedra – snopov trsja in vejic, ovitih z vrstico – ki je bilo prekrito z apneno maso. Za oči so bile uporabljene školjčne lupine in bitumen. Prav tako so se ohranili sledovi rdeče-rjave poslikave, ki kažejo na oblačila ali tetovaže. Glede na obliko zgornjega roba glave je verjetno, da so bila na njih prvotno pokrivala ali lasulje. Namembnost kipov tudi v tem primeru ni jasna in lahko le domnevamo, da so bili uporabljeni v okviru čaščenja prednikov ali drugih kultno-religioznih kontekstov. Na splošno pa je mogoče v 'Ain Ghazalu in Jerichu – Tell es-Sultanu zaznati enake kultno-obredne običaje in s tem podobne duhovne in verovajske predstave.

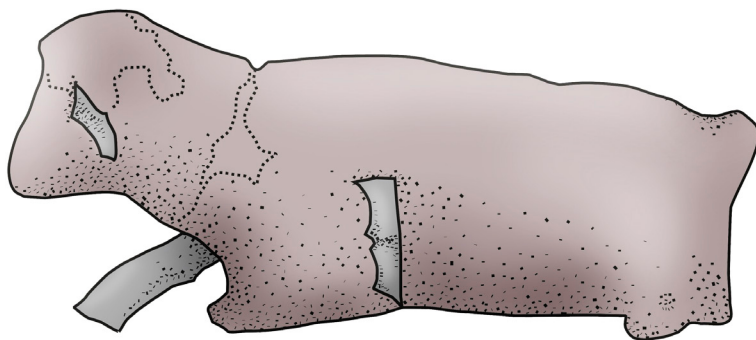
Spekter živalskih kosti in rastlin iz 'Ain Ghazala je pokazal, da so bili prebivalci iz obdobja PPNB predvsem poljedelci in pastirji, zlasti koz. Govedo in prašiči so zastopani le v zelo majhnem deležu, lov na gazele pa je imel še vedno pomembno vlogo. Vendar pa so na živalskih kosteh in rastlinah vidne prve značilnosti, ki kažejo na udomačitev in kultiviranje. Poleg človeških kipov so odkrili tudi manjše figurice iz nežgane in žgane gline (Slika 10). Prikazujejo predvsem živalske figure, zlasti govedo, pa tudi nekatere antropomorfne oblike. Uporaba gline za izdelavo figuric je zanimiva, saj iz te snovi še niso izdelovali posod. Najdemo pa tudi neke vrste »predhodnike« posod iz žgane gline, in sicer skleda in krožnike iz apnene mase, imenovane »white ware« ali »vaisselles blanches«. Poleg posod iz apnene mase se pojavijo tudi zelo kakovostne posode iz kamna, kot sta alabaster ali marmor, nekatere med njimi so okrašene z

vrezanimi vzorci, in redke posode iz nežgane gline. Apnena masa ter mešanica apna in gline sta se v predkeramičnem neolitiku v južni Levanti uporabljali za različne namene, za tla hiš, modeliranje človeških lobanj, izdelavo kipov in nizkih posod.

V 'Ain Ghazalu je Rollefson, kot je bilo že omenjeno, ugotovil tudi poselitveno fazo keramičnega neolitika, Jarmoukian. Prehodna faza med predkeramičnim in keramičnim neolitikom je bila opredeljena kot PPNC (predkeramični neolitik C). Ta prehodna faza se pojavi v poznem 7. tisočletju pr.n.št., vendar le v Jordaniji in južni Levanti; v preostalem delu »rodovitnega polmeseca« pa ne.

Slika 9: 'Ain Ghazal, kip in doprsni kip (risba po Bourke 2014)

Slika 10: 'Ain Ghazal, figurica iz gline (risba po Schmandt-Besserat 1997)

Poleg številnih materialnih ostalin iz predkeramičnega neolitika, ki jih lahko pripišemo kultno-religiozni sferi, morebitnemu čaščenju prednikov in pogrebnim obredom, obstajajo tudi predmeti, povezani s trgovino in komunikacijo med različnimi skupinami. Kot kažejo podobnosti med krajema Jericho – Tell es-Sultan in 'Ain Ghazal, ki sta med seboj oddaljena približno 100 km, in raziskave o genetiki, lahko domnevamo, da je na območju »rodovitnega polmeseca« obstajala populacijska dinamika na eni strani in širše komunikacijsko omrežje na drugi strani. V tem kontekstu je potrebno omeniti še eno izjemno arheološko najdišče Ba'ja v Jordaniji, ki leži približno 14 km severno od znamenite Petre, UNESCO-ove svetovne dediščine, znane po grobnicah Nabatejskih kraljev od 4. stoletja pr.n.št. do 4. stoletja našega štetja, vklesanih v peščeno skalo. Najdišče Ba'ja raziskuje od konca 90-tih let prejšnjega stoletja mednarodna ekipa pod vodstvom nemškega arheologa Hansa Georga Gebela (Gebel in Hermansen 2004; Gebel 2014).

Arheološko najdišče leži na višini več kot 1000 metrov, v gorskem masivu iz peščenjaka, dostopno je le skozi zelo ozek kanjon in ga je mogoče doseči le s pomočjo lestev in s plezanjem (Slika 11). To pomeni, da je imelo odlično naravno obrambo in je bilo zato varno. Njegova naselitev sega v drugo polovico 7. tisočletja pr.n.št., v pozni PPNB. V naselju, katerih prebivalci so bili pastirji in lovci, so bile pravokotne zgradbe s kletmi, zgrajene na suhozidni način iz lokalnega peščenjaka. Najdene so bile kosti divjih in udomačenih ovc in koz ter divjih živali, kot so gazele in zajci. V nasprotju z drugimi skupnostmi iz obdobja PPNB, prebivalci te nasebine niso gojili žita.

Lokalni kamen so v Ba'ji uporabljali tudi za izdelavo posebnih kamnitih artefaktov, in sicer za izdelavo obročev iz peščenjaka s premerom 5–16 cm (Gebel 2014). Najdeni so bili v velikih količinah, a v različnih stopnjah izdelave, tj. gotovi obroči in tako imenovani polizdelki (Slika 12). Verjetno so služili za trgovanje, saj so takšni obročki iz peščenjaka znani razen iz Ba'je tudi z drugih najdišč v južni Levanti in tako pričajo o komunikacijski mreži v predkeramičnem neolitku/PPNB. Domneva se, da so obročki iz peščenjaka služili kot predmonetarna valuta in morda tudi kot »prestižni predmeti«. Posebno

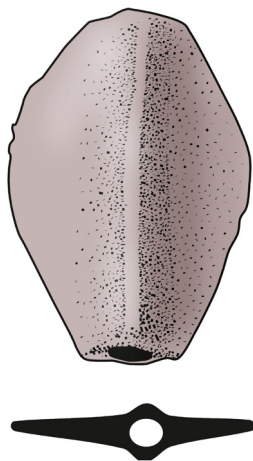
skupino predmetov zagotovo predstavljajo tudi ploščate, vzdolžno preluknjane jagode iz predkeramičnega in keramičnega neolitika na Bližnjem vzhodu, ki jih poznamo kot »butterfly beads« (jagode v obliki metulja oz. metuljčaste jagode) (Alarashi 2016). Metuljčaste jagode je najti po vsem »rodovitnem polmesecu«, pogoste pa so predvsem na območju srednjega Evfrata. Številne so najdbe iz grobov, kot npr. iz Tell Abu Hureyra ali Tell Halula, kjer so bile metuljčaste jagode najdene kot ogrlice, diademi ali okraski za roke. Da so imele te jagode morda poseben, nadnaravni ali magični pomen, kaže dejstvo, da so bile posebej pogosto odkrite v ženskih in otroških grobovih. Za njihovo izdelavo so uporabljali ekskluzivne surovine, pogosto kamne močnih barv, kot so turkiz, ametist, obsidian, karneol, serpentinit ali žadeit. Posebno pozornost zbujejo tudi najdbe metuljčastih jagod iz bakra, ki izvirajo iz anatolskih najdišč Nevalı Çori ali Çayönü. To so najstarejši predmeti iz naravnega samorodnega bakra, ki so ga zbirali na zemeljskem površju in ga oblikovali, dolgo pred pojavom metalurgije bakra. Metuljčaste jagode ponazarjajo rabo in trgovanje s posebnimi surovinami ter pričajo o prisotnosti specializiranih rokodelcev s posebnim znanjem za izdelovanje teh dragocenih koral, hkrati pa ponovno kažejo na široko komunikacijsko mrežo v »rodovitnem polmesecu«, v katerem so vladale skupno razumljene vrednote simbolnega pomena.

Slika 11: Ba'ja najdišča, Jordanija (foto z dovoljenjem H.G. Gebel)

Slika 12: Ba'ja, obročki iz peščenjaka (foto z dovoljenjem H.G. Gebel)

Slika 13: Metuljčaste jagode (risba po Älteste Monument 2007)

Keramični neolitik in bakrena doba

Keramični neolitik ali PN – Pottery Neolithic - obsega v »rodovitnem polmesecu« okvirno čas od približno 7000 do 6000 pr.n.št., okoli 6000 pr.n.št. pa se začne zgodnja bakrena doba (Asouti 2006; Nieuwenhuyse, Akkermans in van der Plicht 2010; Thissen 2010; Van der Plicht et al. 2011; Garfinkel, Ben-Shlomo in Marom 2011; Krauß 2011; Weninger et al. 2011; Gebel 2014). Podobno kot velja za druga obdobja, se ta časovni okvir zaradi novih rezultatov raziskav nenehno spreminja. Tako npr. obstajajo nekateri dokazi o zgodnejšem pojavu prve keramike v »rodovitnem polmesecu«, in sicer že sredi 8. tisočletja pr.n.št. (ali celo na začetku 8. tisočletja pr.n.št.). V zvezi s pojavom prvih keramičnih posod je treba omeniti, da so v vzhodni Aziji - na Kitajskem, v vzhodni Rusiji in na Japonskem - žgane glinene posode poznane že veliko prej, med 21. in 18. tisočletjem pr.n.št. (Budja 2007; Piezonka 2017). To je v času, ko je zahodna Azija še vedno v epipaleolitiku ali Kebaranu. Keramični neolitik se v zahodni Aziji deli na starejšo fazo A in mlajšo fazo B – PNA / PNB. Kot pove že ime, je zanj značilen pojav keramičnih posod, ki so hitro nadomestile posode iz kamna, apnene mase, nežgane glin in drugih organskih snovi. Hkrati pa razvoj izdelovanja in uporabe keramike ter nastanek ustaljenega načina življenja s poljedelstvom in živinorejo ni bil linearen in je trajal več stoletij. To pomeni, da so v nekaterih regijah ostali v »predkeramičnih razmerah« dlje časa kot v drugih in da se raba keramike ni uveljavila povsod istočasno, kar se odraža v soobstoju predkeramičnih in keramičnih neolitskih arheoloških skupin.

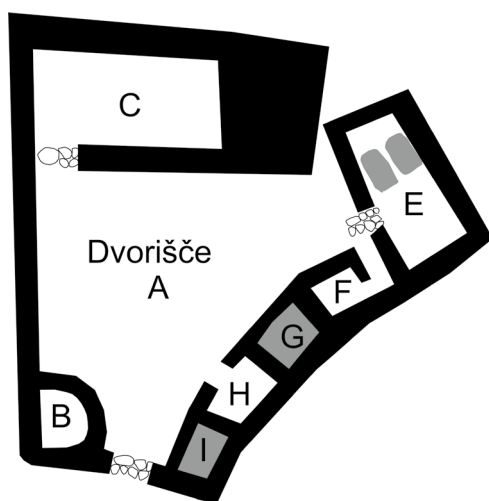
Pojav in rabo keramičnega posodja lahko med drugim povežemo s potrebo po shranjevanju večjih količin hrane, ki je nastala zaradi ustaljenega načina življenja s poljedelstvom in živinorejo. Do izuma keramičnih posod je bilo shranjevanje mogoče le v jamah, kamnitih shrambah ali organskih posodah, čeprav se slednje običajno niso ohranile. Poleg tega je hrana, shranjena v keramičnih posodah namesto v organskih posodah ali prostorih, bolje zaščitena pred različnimi škodljivci, kot so glodavci, in tudi pred vlago ter omogoča boljše hlajenje vsebine posode. Poleg tega so keramične posode omogočale tudi lažje kuhanje hrane, kar je bilo do takrat mogoče le v posebej pripravljenih jamah. Izdelava posod iz glin je v primerjavi z izdelavo posod iz kamna tudi zelo poenostavila delovni proces in prihranila čas; večje količine posod je bilo mogoče izdelati v krajšem času. Proizvodnja posod iz žgane glin je prinesla velike spremembe ne le na področju skladiščenja in predelave hrane, torej na gospodarski oziroma ekonomski ravni, temveč tudi na družbeni in socialni ravni. Enostavno oblikovanje glin je omogočalo skoraj neomejene možnosti pri izdelovanju posod. Medtem ko so v zgodnejših fazah kamene dobe za razločevanje regionalnih in kronoloških skupin služila predvsem določena kamnita orodja, so postale z nastopom keramičnega neolitika različne

oblike posod iz žgane gline in še zlasti njih okraševanje merilo za razlikovanje med posameznimi kulturnimi skupinami in/ ali regijami. Okras na keramiki je za nekatere skupine postal specifično sredstvo izražanja in identitete. V južni Levanti na primer je na keramiki iz 8.-7. tisočletja pr.n.št., v tako imenovanem Yarmoukianu (Garfinkel 1993), v glavnem vrezan okras v obliki vzorca ribje kosti, medtem ko je okras na najzgodnejši keramiki v severnem in severovzhodnem delu »rodovitnega polmeseca« pogosto slikan. Slikana ornamentika na keramičnih posodah je značilna tudi za zgodnji neolitik v Anatoliji.

Antropološke raziskave kažejo, da se spremenjen način življenja ter spremembe v prehrani in predelavi hrane odražajo tudi na človeškem okostju. Po eni strani so ljudje postali bolj gracilni, po drugi strani pa je mogoče opaziti nove oblike obrab, na primer na hrbtenici, kolenih in prstih zaradi sključene ali klečeče drže med predelavo žita (mletjem). Na splošno pa je sedentarni neolitski način življenja s poljedelstvom in živinorejo pomenil stabilnejšo preskrbo s hrano, čeprav so nove težave, kot so slabe letine zaradi pomanjkanja padavin, poplave v aluvialnih območjih rek, bolezni živali itd., morda predstavljale nove izzive. Medtem ko za epipaleolitik in predkeramični neolitik (PPNA in PPNB) na podlagi močno nihajoče gostote arheoloških najdišč v različnih regijah »rodovitnega polmeseca« ni mogoče sklepati o nenehno naraščajoči gostoti prebivalstva ali rasti števila prebivalstva, je jasnejše znake tega procesa mogoče zaznati v keramičnem neolitiku. Na arheoloških najdiščih, kot so Jericho – Tell es-Sultan, 'Ain Ghazal, Basta (Nissen, Muheisen in Gebel 2004; Gebel et al. 2006), Beidha (Finleyson in Makarewicz 2018) ali Ba'ja, se že v predkeramičnem neolitiku pojavijo prva gosto pozidana naselja, velika več hektarjev, v katerih je hkrati živelo več sto ljudi. Ta trend se je nadaljeval tudi v keramičnem neolitiku in v tem kontekstu so nekatera najbolj znana velika naselja pogosto označena kot »neolitsko mesto«, za katere se, podobno kot v primeru Jericha - Tell es-Sultana, predpostavljajo prav določene funkcije, ki pa jih še ni zaslediti. Sha'ar Hagolan (Garfinkel 1993; Ben-Shlomo in Garfinkel 2009; Garfinkel, Ben-Shlomo in Marom 2011; Garfinkel 2019) je eno najpomembnejših velikih naselij v južni Levanti.

Arheološko najdišče Sha'ar Hagolan je poimenovano po kibucu južno od Galilejskega jezera na severovzhodu Izraela in leži neposredno ob reki Yarmouk (Jarmuk, Yarmuk), pritoku reke Jordan. Po Yarmouku je bilo poimenovano tudi obdobje Yarmoukian (Jarmukian) kot začetek keramičnega neolitika v južni Levanti, ki je razdeljen na dve fazi, A in B. Prva arheološka izkopavanja so v Sha'ar Hagolanu potekala od konca 40-tih let preteklega stoletja dalje pod vodstvom ruskega arheologa Mosheja Stekelisa s Hebrejske univerze v Jeruzalemu, pozneje je delo nadaljeval Yosef Garfinkel. Raziskave bi naj temeljito spremenile poznavanje in razumevanje keramičnega neolitika na južnem Levantinskem. Tako je Kathleen Kenyon v Jerichu - Tell es-Sultan v prvih naselbinskih plasteh, v katerih je bila odkrita keramika, izkopala majhne preproste hiše s poglobljenim podom – neke vrste »zemljanke« – okroglega tlorisa, podobne tistim iz epi-paleolitika. Zato je sklepala, da je v keramičnem neolitiku v Levanti morda prišlo do obdobja zatona, v katerem niso več gradili monumentalnih zgradb in pravokotnih bivališč. Domnevala je, da gre

za prišleke, ki so s seboj prinesli keramiko in so živeli v preprostih, revnih bivališčih. Ne glede na vprašanje, ali so bile omenjene »zemljanke« iz Jericha - Tell es-Sultana dejansko stanovanjske stavbe in ne posebna oblika gospodarskih poslopij ali začasnih koč, njegovega razvoja poselitve ni mogoče prenesti na celotno južno Levanto, keramični neolitik v Sha'ar Hagolan kaže namreč povsem drugačne razmere. Na podlagi vrste radiokarbonskih datacij je naselbina dosegla vrhunec v 7. tisočletju pr.n.št. V nasprotju z naseljem Jericho - Tell es-Sultan je arhitektura naselja Sha'ar Hagolan bolj kompleksna tako glede gradnje stavb kot glede celotne strukture naselja. Izkazuje načrtovano gosto pozidano ulično omrežje s tako imenovanimi dvoriščnimi hišami (»courtyard houses«) (Slika 14). Dvoriščne hiše so pravokotnih tlorisov s kamnitimi temelji in z stenami iz posušenih glinenih opek ter imajo značilno notranje dvorišče, okoli katerega so bili nanizani številni prostori. Dvorišče in posamezni prostori so bili namenjeni različnim dejavnostim. Obstajali so na primer tudi prostori s kamnitimi tlemi, ki so služili kot shrambe in so bili očitno dostopni le od zgoraj, saj nimajo prehodov. Tovrstna arhitektura hiš z notranjim dvoriščem se je ohranila na Bližnjem vzhodu tudi v kasnejših obdobjih, pravzaprav vse do danes. Dvoriščne hiše so velike več sto kvadratnih metrov in so tako nudile prostor večjim družinam ali gospodinjskim skupnostim. Načrtna struktura naselbine v Sha'ar Hagolanu in njena velikost približno 20 hektarjev pa jasno govorita proti tezi o stagnaciji oz. obdobju zatona v času keramičnega neolitika v južni Levanti, temveč prav nasprotno - v 7. tisočletju pr.n.št. se očitno oblikujejo večje družbene skupnosti s kompleksno družbeno organizacijo.

Slika 14: Sha'ar Hagolan, dvoriščne hiše (risba po Garfinkel, Ben-Shlomo in Marom 2011)

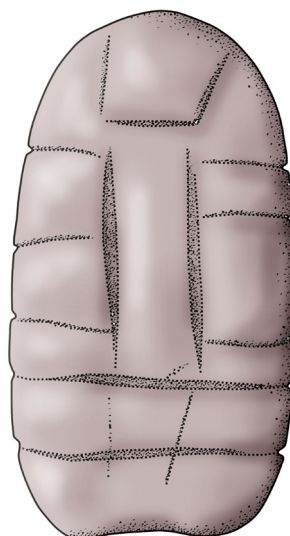
Spremembe v keramičnem neolitiku so na območju južne Levante kažejo tudi v pogrebnih običajih. Spomnimo naj, da so v predkeramičnem neolitiku skelete umrlih pogosto našli pod tlemi v hišah. Več sto grobov je bilo na primer odkritih v Jerichu - Tell es-Sultan. Poleg tega so za PPNA in PPNB značilne najdbe modeliranih človeških lobanj. Po drugi strani pa je

poznavanje pogrebnih običajev za kulturo Yarmouk zelo skopo, tako npr. ni bilo na najdišču Sha'ar Hagolan odkritih nobenih grobov, ne znotraj ne zunaj naselja. Kljub temu obstajajo številni predmeti, ki jih je najverjetneje mogoče pripisati kultno-religiozni sferi. Iz Sha'ar Hagolana izvira največja zbirka prazgodovinskih figurin v Izraelu. Več sto jih je bilo odkritih med sistematičnimi arheološkimi izkopavanji pa tudi kot površinske najdbe. To so figurine iz keramike ali kamna, ki še posebej pogosto prikazujejo sedeče gole ženske z izrazito zadnjico (Slika 15). Značilnosti teh figurin so tudi stožčasta glava in ozke oči, ki spominjajo na kavna zrna, porcelanaste polže (*Cypraeidae*, *cowries*) ali žitna zrna. Zaradi teh podobnosti so figurice znane tudi kot »coffee bean-eye figurines« (ali »figurines with coffee-bean eyes«) – torej »figurine z očmi v obliki kavnih zrn«. Včasih so na figurinah vidni tudi sledovi rdeče poslikave ali okras z vrezanim ornamentom v obliki ribje kosti, ki ga najdemo tudi na keramiki. Poleg številnih ženskih upodobitev obstajajo tudi moške podobe, običajno v obliki falusov (*phalloi*), in živalske figurice. Interpretacija figur je seveda težavna, običajno jih razlagajo kot upodobitve božanstev ali simbolov kulta rodovitnosti, čeprav so možne tudi druge razlage.

Druga skupina posebnih predmetov, katerih namembnost ni jasna in ki spominjajo na podobne najdbe z najdišč iz predkeramičnega neolitika, so ovalni kamni z geometričnim vrezanim okrasom (Slika 16) (Gopher in Orrelle 1996). V Sha'ar Hagolanu so bili v hišah z notranjimi dvorišči najdeni le posamezni tovrstni kamni, vsak z drugačnim okrasom, medtem ko so bile figurine v teh hišah zastopane v večjem številu. Ena od možnih razlag bi lahko bila, da so bila to posebna individualna znamenja, označevalna za določeno družino ali gospodinjstvo.

Slika 15: Yarmoukian, figurine z očmi v obliki kavnih zrn (risba po Garfinkel, Ben-Shlomo in Marom 2011)

Slika 16: Yarmoukian, ovalni kamni z geometričnim vrezanim okrasom (risba po Garfinkel, Ben-Shlomo in Marom 2011)

Pojav velikih naselij, tako imenovanih »megasites« (»mega mest«), lahko v keramičnem neolitiku zasledimo tudi v drugih regijah zahodne Azije. Çatal Höyük (ali Çatalhöyük) v provinci Konya na jugu Anatolije je eno izmed najpomembnejših takšnih arheoloških najdišč (Mellaart 1967; Hodder in Marciniak 2015; Çamurcuoğlu 2015; Garfinkel 2019). Naselbinski hrib – tako imenovani Tell - Çatal Höyük je bil prvič odkrit v 50-tih letih prejšnjega stoletja in se razteza čez dva hriba, poimenovana Çatal Höyük vzhod in zahod. Med letoma 1961 in 1965 so bila pod vodstvom britanskega arheologa Jamesa Mellaarta z londonskega Inštituta za arheologijo izvedena obsežna arheološka izkopavanja v jugozahodnem delu tella Çatal Höyük vzhod. Od leta 1995 se izkopavanja v Çatal Höyüku nadaljujejo predvsem pod vodstvom britanskega arheologa Iana Hodderja z univerze Stanford v ZDA. Naselbina Çatal Höyük ni nastala šele v keramičnem neolitiku, njene korenine segajo v predkeramični neolitik, kar pomeni kontinuiteto naselitve. Okvirno sodi poselitev tella Çatal Höyük vzhod v obdobje med 7.400 in 6.000 pr.n.št., medtem ko je naselje na Çatal Höyüku zahod nekoliko poznejše in je datirano med 6.000 in 5.500 pr.n.št. Prve najdbe lončenine so bile odkrite v plasti XII Çatal Höyük vzhod in segajo v prehod iz 8. v 7. tisočletje pr.n.št. V tem kontekstu je še posebej pomembno, da ni mogoče prepoznati nobenega hiatusa v poselitvi in da pojav prvih keramičnih posod zato ni povezan s kakršnimi koli preobrat ali spremembami. Zelo podobna situacija je bila ugotovljena v Tell Sabi Abyad v Siriji, o čemer bo govora kasneje. Arheozoološke in arheobotanične najdbe iz Çatal Höyüka pričajo o poljedelstvu in živinoreji, v glavnem so redili ovce in koze, v mlajših naselbinskih plasteh pa so bile najdene tudi kosti udomačenega goveda. Kultivirana enozrnica, ječmen in dvozrna pšenica spadajo med pogosto najdene žitarice. V 60-tih letih prejšnjega stoletja je Mellaart raziskal v Çatal Höyüku več kot 150 neolitskih hiš, v katerih so bile odkrite številne upodobitve v obliki stenskih poslikav in reliefov, najdeni so tudi bukraniji in veliko število figurin, po katerih je Çatal Höyük še posebej znan. Hiše so bile zgrajene iz posušenih glinenih opek in zbite zemlje, stene so bile ometane in so zelo dobro ohranjene (Slika 17). Dobro vidna je tudi njihova notranja struktura, v njih so bile praviloma peči (kupolaste peči), ognjišča in ploščadi ob stenah, ki so verjetno služile različnim dejavnostim. Stavbe so bile kot satovje zgrajene tesno druga ob drugi in v nekaterih primerih dostopne le preko strehe, celotno naselje pa se je raztezalo na 13 hektarjih. Domneva se, da je tu živelo več tisoč ljudi hkrati. V nasprotju s Sha'ar Hagolanom oz. južno Levanto, pa Çatal Höyük nudi številne podatke o pogrebnih običajih.

Svet umrlih je bil vključen v svet živih oz. v njihov vsakdan, saj so bili skeleti umrlih najdeni v naselbini oz. pod tlemi bivališč, na prej opisanih podstavkih ali pod pečmi in ognjišči, podobno kot v predkeramičnem neolitiku. V enem primeru so pod tlemi hiše odkrili kar 62 skeletnih pokopov. Antropološke raziskave kažejo, da skupinski pokopi ne odsevajo nujno sorodstvenih vezi, temveč so jih pokopavali skupaj na podlagi drugih meril. V nekaterih primerih je bilo mogoče dokazati, da so pokojnike v tesno skrčenem položaju položili v košare ali jih zavili v trsne preproge. Pokop v košarah je bil značilen

predvsem za pokope majhnih otrok. Podobno kot v predkeramičnem neolitiku, so v Çatal Höyüku našli modelirane lobanje in tudi z okro poslikane lobanje, ki pa so veliko redkejše. Uporaba okre ni bila omejena le na poslikavo človeških lobanj, ampak so jo uporabljali tudi za stenske poslikave.

Slika 17: Çatal Höyük, Turčija, neolitska hiša 119 (foto Jason Quinlan, Çatalhöyük Research Project)

Çatal Höyük je znan predvsem po notranji dekoraciji neolitskih stavb. Posebno pozornost vzbujajo tiste stavbe, ki so bile v notranjosti okrašene s stenskimi poslikavami, reliefi, bikovimi rogovi ali modeliranimi bikovimi lobanjami – tako imenovanimi bukraniji (Slika 18-19). Pri bukranijih so uporabljali lobanje divjih živali, turov, ki so bile modelirane z glino in sadro, ter jih pritrdili na stene ali na pravokotne ploščadi in stebre. Na reliefih so pogosto upodobljene divje mačke, stenske poslikave prikazujejo lovske prizore, kjer so ponovno prisotne upodobitve bikov. Seveda so številni lovski prizori v okviru neolitske družbe posebej zanimivi. Raziskovalci, kot je Klaus Schmidt, so domnevali, da je bil lov med ljudmi keramičnega neolitika še vedno močno zakoreninjen in morda tudi ideološko pomemben. Interpretacija stavb, okrašenih ali posebej opremljenih v notranjosti, pa je glavna polemika med raziskovalci - ali so bile to morda svetišča ali templji (Lichter 2014)? Sodobne raziskave v Çatal Höyüku takšni razlagi prej nasprotujejo. Po eni strani je okrasje mogoče najti v številnih stavbah, po drugi strani pa so v njih tudi pokazatelji vsakdanjih dejavnosti, kot so priprava hrane, izdelava orodja ter vsakdanjih in umetniških oziroma simbolnih predmetov. Zelo

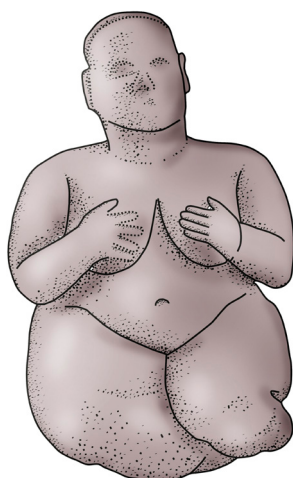
verjetno so bili ti duhovni simboli, podobno kot se domneva za grobove, sestavni del vsakdana. Izkopavalec James Mellaart je nekatere reliefne upodobitve, ki prikazujejo štirinožno bitje, takrat razlagal kot upodobitve žensk z razprtimi rokami in nogami. V zelo podobnem položaju so upodobljene nekatere kuščarjem podobne živali tudi na najdišču Göbekli Tepe iz obdobja PPN (Schmidt 2006, 96-97). Interpretacija upodobitev kot podob žensk je zato zelo malo verjetna, zlasti ker je tudi na pintaderi (glinenem žigu) iz Çatal Höyüka nedvomno upodobljena žival v položaju z razprtimi okončinami. Vendar so iz Çatal Höyüka znane tudi ženske upodobitve, in sicer v obliki keramičnih kipcev (Slika 20) (Hansen 2007). Kot v primeru iz Sha'ar Hagolana gre za podobe golih žensk s širokimi zadnjicami in na splošno polnim telesom. Figurine, ki prikazujejo gole ženske, so bile najdene tudi na neolitskem in zgodnje bakrenodobnem najdišču Hacilar Höyük blizu Burdura v jugozahodni Turčiji, ki ga je prav tako izkopaval James Mellaart (Slika 21) (Mellaart 1970; Brami 2011). Odkritje številnih ženskih figurin je nekatere raziskovalce, kot sta James Mellaart in litvansko-ameriška arheologinja Marija Gimbutas, spodbudilo k predpostavki o posebnih kultih plodnosti in o verskih predstavah o veliki boginji materi ali celo o matriarhalni družbeni ureditvi v neolitiku (Gimbutas 1989; Gimbutas 1991). Vendar pa Ian Hodder zagotavlja, da naj bi bilo število moških in ženskih upodobitev - stenskih slik in figurin - v Çatal Höyüku skoraj izenačeno. Kljub temu pa ni dvoma, da med figurinami prevladujejo ženske upodobitve, katerih posebna funkcija, ki so jo zagotovo imele, danes ostaja še nerazrešena.

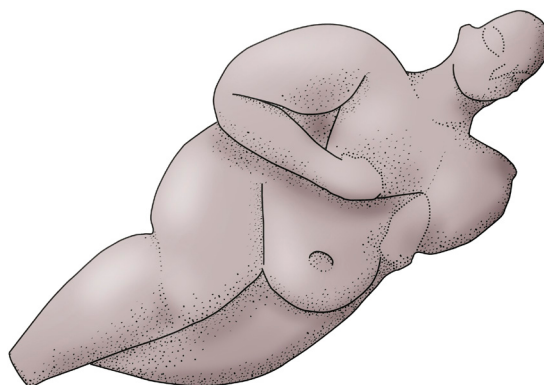
Slika 18: Çatal Höyük, bukranije, hiša 77 (foto Jason Quinlan, Çatalhöyük Research Project)

Slika 19: Çatal Höyük, stenska poslikava, hiša 80 (foto Jason Quinlan, Çatalhöyük Research Project)

Slika 20: Çatal Höyük, figurica
(risba po Älteste Monumente 2007)

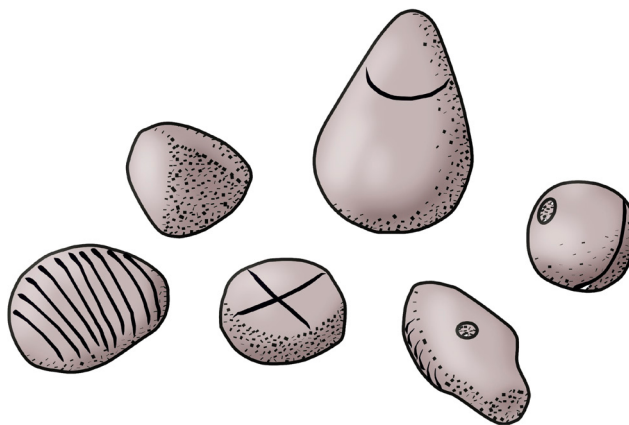

Slika 21: Hacilar Höyük, figurica
(risba po Älteste Monumente)

Po eni strani sta stabilnejša oskrba s hrano in zaščita v stalno naseljenem naselju pozitivno vplivala na možnosti preživetja šibkejših članov družbe. Po drugi strani pa je sobivanje vedno večjega števila ljudi prineslo nove izzive. Če pomislimo, so se zaradi utesnjenih življenjskih razmer in pomanjkanja higiene bolezni lažje širile. Predvideva-

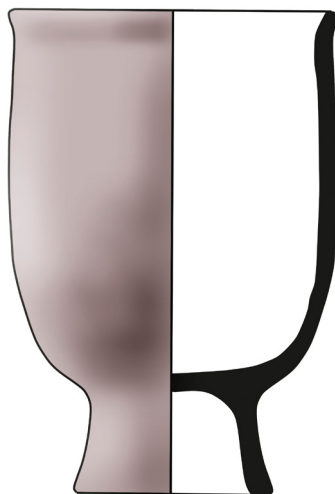
mo lahko tudi večje prizadevanje za načrtovanje in organiziranost skupnega življenja ter nastanek bolj zapletene družbene strukture. Visoko razvita gospodarska uprava je ena glavnih značilnosti naprednih visokih civilizacij Starega Bližnjega vzhoda. Pisno beleženje gospodarskih procesov na glinenih tablicah je dokazano od poznega 4. tisočletja pr.n.št. dalje. To je povezano tudi z uporabo žetonov in pečatov (Slika 22) (Schmandt-Besserat 1992a; Schmandt-Besserat 1992b; Gebel 2014).

Pojav pečatov ali postopek pečatenja, ki se kaže v obliki glinenih pečatov, kaže na pomembnost lastništva in vprašanje odgovornosti zanj, njegovega zavarovanja in potrjevanja. Vendar pa so se žetoni in pečati pojavili že pred 4. tisočletjem pr.n.št., čeprav ni dokazov, da so se žetoni iz kontekstov PPN, kot je es-Sifiya v Jordaniji, uporabljali v enakem pomenu kot nekaj tisočletij pozneje. Enako velja tudi za pojav pečatov. Glineni žigi, pintadere, z geometrijskim okrasom so bili najdeni med 7. in 6. tisočletjem pr.n.št. na območjih od Anatolije preko Grčije do južnega Balkanskega polotoka, medtem ko je z območja »rodovitnega polmeseca« znanih le nekaj kosov, na primer iz Jericha ali Jarma. Tako predstavljajo pomembno povezavo med neolitskimi skupnostmi zahodne Azije in jugovzhodne Evrope. Največja zbirka neolitskih pintader z geometrijskimi motivi v Anatoliji izvira iz Çatal Höyüka, pri čemer predstavlja že omenjena pintadera v obliki živali (medved) izjemo (Türkcan 2007). Opazno je, da so pintadere v Çatal Höyüku pogostejše v poznih naselbinskih plasteh in da se število stenskih poslikav v istem obdobju zmanjšuje. To ugotovitev so razlagali tako, da je v pozni fazi morda postal kot stensko okrasje bolj priljubljen tekstil okrašen žigi. Takšna razlaga hkrati pojasnjuje tudi uporabo glinenih žigov kot pripomočka za okraševanje organskih materialov, kot so tekstil ali morda kruh. V Anatoliji za to obdobje še ni bilo odkritih odtisov pintader v glini, kar lahko kaže na to, da jih tu niso uporabljali kot pečate v upravne namene. Prvi odtisi žigov v glini so bili najdeni s konca 6. tisočletja pr.n.št. Na odtisih glinenih pečatov iz Tell Sabi Abyada v severni Siriji so prikazane geometrijske in zoomorfne upodobitve (Akkermans 2000).

Slika 22: Žetoni, »tokens« (risbe po Crüsemann et al. 2013)

Povezave med neolitskimi skupnostmi zahodne Azije in jugovzhodne Evrope lahko ugotavljamo tudi na osnovi določenih oblik keramičnih posod (Theocharis 1973; Aslanis 1989; Alram-Stern 1996; Tomkins, Day in Kilikoglou 2004; Reingruber 2008; Thissen 2010; Krauß 2011; Lichter 2011; Reingruber 2015; Dimoula 2017; Reingruber 2017). Omenimo lahko oblike posod in posebno vrsto slikane geometrijske ornamentike, ki so po eni strani značilne za Anatolijo, po drugi strani pa se pojavljajo tudi v zahodni Bolgariji in Grčiji. Arheološko najdišče, ki očitno zavzema »mesto posrednika« in leži na meji med Evropo in Azijo, je na primer Aşağı Pınar v zahodni Turčiji, v vzhodni Trakiji. Izkopavanja v Aşağı Pınar so se začela v prvi polovici 90-tih let 20. stoletja pod vodstvom Mehmeta Özdoğan z istanbulske univerze in nemškega prazgodovinarja Hermanna Parzingerja (Parzinger in Schwarzberg 2005). Odkrita je bila večfazna naselbina, datirana med konec 7. in začetek 5. tisočletja pr.n.št. Med keramiko so bile najdene oblike z geometrijsko poslikavo, značilne za srednjo in zahodno Anatolijo, pa tudi določena vrsta visokih čaš s kratko obročasto nogo, poimenovanih »tulipanaste čaše«, ki pa ne spada v anatolski repertoar keramičnih oblik. »Tulipanaste čaše« se v različnih kronoloških različicah pojavljajo v Tell Karanovu, naselbini v Bolgariji, ki je najpomembnejša za kronologijo neolitika in bakrene dobe na jugovzhodnem Balkanu (Slika 23). Pri raziskavah je posebna pozornost posvečena prav odnosu med zahodno Azijo in jugovzhodno Evropo z vidika neolitizacije Evrope, tj. širjenja neolitskega načina življenja z ustaljenimi naselbinami, poljedelstvom in živinorejo, s kultiviranimi rastlinami in udomačenimi živalmi, s strani priseljencev iz Anatolije ali Bližnjega vzhoda. Paleogenetske raziskave človeškega genetskega materiala kažejo, da so migracijski procesi iz Egejskega prostora in zahodne Anatolije dejansko imeli pomembno vlogo pri širjenju neolitika proti zahodu. Širjenje novih kulturnih impulzov pa je povezano tudi s trgovino s posebnimi surovinami, kar ne velja le za neolitik, temveč tudi za poznejša obdobja.

Slika 23: »Tulipanaste čaše« (risba po Krauß 2011)

Obsidian, vulkansko steklo, je bila ena od zelo zaželenih surovin (Carter in Milić 2013). Nahajališča obsidiana so omejena le na nekaj regij na svetu; najdemo jih na primer v jugovzhodni in južni Anatoliji ali na kikladskem otoku Melos v Egejskem morju. Na arheološkem najdišču Çukuriçi Höyük v turški provinci Izmir, jugovzhodno od antičnega Efeza, je bilo odkritih več tisoč obsidianovih artefaktov in ugotovljeno, da je večina surovine izvirala iz Melosa.

Arheološka izkopavanja v Çukuriçi Höyük so se začela leta 2006 pod vodstvom avstrijske prazgodovinarke Barbare Horejs (Horejs 2017; Schwall 2018). Tell tvori razmeroma majhno vzpetino in je v prazgodovini ležal ob morski laguni, naselitev pa se je začela v zgodnjem neolitiku v 7. tisočletju pr.n.št. in je trajala do 3. tisočletja pr.n.št., tj. do zgodnje bronzaste dobe. Otok Melos je od Çukuriçi Höyük oddaljen približno 300 km, kar skupaj s kostmi globokomorskih rib, odkritimi v Çukuriçi Höyük, priča o očitno dobro razvitih pomorskih veščinah že v 7. tisočletju pr.n.št. Tudi Çatal Höyük je znan po tisočih artefaktih iz obsidiana. V nasprotju s Çukuriçi Höyük pa tu obsidian izvira iz najdišč keramičnega neolitika iz bližnjih virov surovin Göllü Dağ in Nenezi Dağ v gorovju Taurus v južni osrednji Anatoliji. Ugotovljeno je bilo, da se je izvor surovine med zgodnjim in poznim keramičnim neolitikom spreminjal: v zgodnjem keramičnem neolitiku je obsidian prihajal predvsem iz kraja Göllü Dağ, kasneje pa so ga dobavljali predvsem iz Nenezi Dağ. To kaže na spremembe v komunikacijskem in trgovskem omrežju.

Z 6. tisočletjem pr.n.št. postane pomembna še ena surovina: baker, v periodnem sistemu označena kot Cu (Amzallag 2009; Golden, Levy in Hauptmann 2001; Parzinger in Boročka 2003; Vatandoust, Parzinger in Helwing 2011). Znano je, da je baker razmeroma mehka kovina, ki jo je enostavno obdelovati in ima tališče pri 1083,4 °C. Naravni baker, ki se pojavlja v obliki zrn, grudic ali kristalnih struktur, je razmeroma redek. Najstarejši bakreni predmeti se pojavijo, kot prej opisano, že v predkeramičnem neolitiku, vendarle gre pri prvih bakrenih predmetih za samorodni baker, ki so ga ljudje pobrali na površini in ga potem kovali v hladnem ali toplem stanju. V času naraščajočega povpraševanja po bakru v kovinskih dobah, tega ni bilo mogoče zadovoljiti samo z nahajališči samorodnega bakra in začeli so ga pridobivati na drug način. Pridobiva se lahko s taljenjem bakrovih rud, kot so halkopirit, halkocit, bornit ali malahit. Na splošno lahko obdobje med približno 6000 in 5000 leti pr.n.št., zgodnji halkolitik (tudi bakrena kamena doba), opišemo kot obdobje z vse večjo uporabo bakra in inovacijami pri taljenju in razvoju metalurgije bakra. Vendar ta razvojni proces ni potekal istočasno v vseh regijah, tako kot se tudi ni uporaba prvih posod iz žgane gline pojavila hkrati na vseh področjih.

Poleg tehnoloških in rokodelskih inovacij na področju metalurgije bakra in proizvodnje različnih bakrenih predmetov se je na podlagi povpraševanja po surovini razvilo tudi novo komunikacijsko in trgovsko omrežje. Med drugim ima pomembno vlogo pri raziskova-

nju zgodnje metalurgije in distribucije bakra arheometrija. Metode, kot sta izotopska analiza in rentgenska fluorescenčna analiza, omogočajo določitev elementne sestave predmetov (njihov »kemični prstni odtis«), kar lahko omogoči identifikacijo izvora predmetov ali surovin. Raziskave o starodavnem rudarstvu so pokazale, da so v zgodnji bakreni dobi v 6. in 5. tisočletju pr.n.št. izkoriščali rudišča bakra v gorovju Taurus in v goratih predelih ob Jordanski dolini, medtem ko je v pozni bakreni dobi v 4. tisočletju pr.n.št. intenzivno pridobivanje rude potekalo v zahodnem osrednjem Iranu. Na splošno je treba za različne regije zahodne Azije razlikovati med območji, ki so imeli neposreden dostop do virov bakra, torej do rudarskih revirjev z njihovo neposredno okolico, ter med regijami in kraji, ki so bili z bakrom, bakrenimi polizdelki ali končnimi izdelki oskrbovani prek trgovine z bakrom. Pomembni kazalniki za metalurške dejavnosti, za taljenje in predelavo rude so delavnice za predelavo kovin, žlindra, peči, kalupi ali druga metalurška oprema, odkrita v naseljih. Sledov prazgodovinskega rudarjenja ni enostavno prepoznati, pa čeprav so na primer na skali vidni sledovi rudarske dejavnosti, so samo najdbe posebnega orodja in pripomočkov za kopanje rude izhodišče za datiranje rudarskih dejavnosti.

Bakrena doba v »rodovitnem polmesecu« zajema čas med 6. in 4. tisočletjem pr.n.št. Okvirno se deli na zgodnjo, srednjo in pozno fazo z različnimi podfazami in regionalnimi skupinami. Na območju Evfrata in Tigrisa so za obdobje med 7. in 6. tisočletjem pr.n.št. znane različne kulture ali keramične skupine. Te kulture so poimenovane po najdiščih v Iraku in Siriji: Umm Dabaghiyah-Sotto, Hassuna, Samarra in Halaf (Herzfeld 1930; Lloyd in Safar 1945; Breniquet 1991; Merpert in Munchaev 1993; Akkermans 2000; Northedge 2005; Rowan in Golden 2009; Goring-Morris, Hovers in Belfer-Cohen 2009; Tekin 2010; Becker 2015). Stanje raziskav posameznih kultur je zelo različno, kar je odraz v razpoložljivosti naravoslovnih datacij in z njimi povezane absolutne kronologije. Prve tri so uvrščene v pozni neolitik, kultura Halaf pa velja za prvo kulturo bakrene dobe. Vendar se domnevno vse tri kulture oz. keramične skupine Hassuna, Samarra in Halaf delno kronološko prekrivajo, a so razširjene na različnih območjih. Kultura Hassuna je okvirno datirana med sredino 7. in začetkom 6. tisočletja pr.n.št., vendar pa so zaenkrat absolutne datacije komajda na voljo. V glavnem je bila razširjena na območju Tigrisa v severnem Iraku, najdbe iz Tall Leilana v severovzhodni Siriji pa kažejo na njeno razširjenost vse do Haburskega trikotnika, arheološko najdišče Hakemi Use v jugovzhodni Turčiji pa do zgodnjega Tigrisa.

Kultura Hassuna je dobila ime po kraju Tell Hassuna v bližini Mosula. Poleg Tell Hassuna sta pomembni še arheološki najdišči Yarim Tepe I in Kujundjik (Ninive) v severnem Iraku. Značilna je svetla keramika večinoma preprostih kroglastih oblik, z naslikanim in vrezanim okrasom. Posebej izstopajo kroglaste posode za shranjevanje z izbočenim dnom in kratkimi valjastimi vratovi, okrašene z vrezanim ornamentom v obliki ribje kosti (Slika 24a). Na najdišču Tell Hassuna so arheološka izkopavanja potekala v letih 1943-1944/45 pod vodstvom britanskega arheologa Setona H. F. Lloyda. Odkritih je bilo več plasti poselitve

(šest), znotraj katerih so bile opazne spremembe v arhitekturi. V najstarejših plasteh so prevladovala okrogle stavbe z ognjišči, ki spominjajo na stavbe predkeramičnega neolitika. V poznejši fazi naselbine so bili odkriti tlorisi pravokotnih stavb z več prostori, kjer so bile stene oblikovane z nabijanjem gline, stene in tla pa so bili ometani. Skeletni pokopi z le nekaj grobnimi pridatki so bili odkriti znotraj naselbine ali pod tlemi hiš; na najdišču Hakemi Use v jugovzhodni Turčiji pa ostanki trsja na kosteh kažejo, da so bili pokojniki zaviti v preproge iz rogoze.

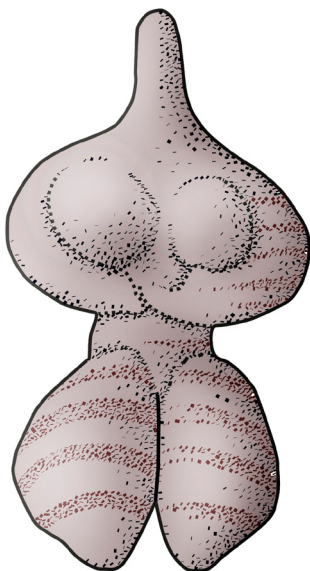
Tudi kultura Samarra je ena od manj raziskanih kultur s konca neolitika. Po trenutnem stanju raziskav je pojav samarrske kulture ali keramike, značilne za samarrsko kulturo, datiran okoli 6.300 let pr.n.št., razširjena pa je bila vzdolž srednjega Tigrisa okoli sodobnega iraškega mesta Samarra. Poleg Samarre, je eno najpomembnejših naselij Tell al-Suwwan (Tell es-Sawwan). Tu so odkrili naselbino, utrjeno z jarkom in obzidjem ter z razmeroma velikimi stavbami iz glinenih opek z notranjo razdelitvijo na številne manjše prostore. Specifično samarrsko keramiko predstavljajo preproste, odprte oblike posod, ki so okrašene z geometrijskimi ornamenti v mat tehniki, upodobljene pa so tudi živali in ljudje (Slika 24b).

Halafska kultura je bila razširjena na širšem območju, od jugovzhodne Turčije in Sirije do severnega Iraka ob zgornjem toku Tigrisa. Datirana je predvsem v 6. tisočletje pr.n.št., vendar pa posamezne C14-daticije, kot so tiste iz Tell Sabi Abyada, kažejo na začetek že v poznem 7. tisočletju pr.n.št. Na splošno je halafska kultura – imenovana tudi obdobje Halaf – bolje raziskana kot prej omenjeni kulturi Hassuna in Samarra. Kultura je dobila svoje ime po najdišču Tell Halaf v severovzhodni Siriji, akadsko ime najdišča pa je Guzana (Schmidt 1943; Orthmann 2005; Baghdo et al. 2009; Baghdo et al. 2012; Becker 2013). Med letoma 1911 in 1927 so v Tell Halafu potekala arheološka izkopavanja pod vodstvom nemškega diplomata in arheologa Maxa von Oppenheima. Šele leta 2006 so se raziskave nadaljevale kot sodelovanje v skupnem sirsko-nemškem projektu. Posebnost halafske kulture je fina rdeča keramika z zelo bleščečimi polihromnimi poslikavami (Slika 24c). Zlasti v razviti fazi halafske keramike se pojavljajo geometrijski motivi ter upodobitve živali in ljudi.

O pogrebnih običajih halafske kulture je malo znanega, vendar očitno niso sledili enotnemu vzorcu. Znane so grobne jame ali grobni jaški z majhnimi komorami, nekateri z več pokopi. Na severnoiranskem najdišču Yarim Tepe II so izpričani različni pogrebni obredi; v naselbini so bili najdeni skeletni grobovi, grobovi z upepelitvijo in tudi pokopi človeških lobanj. Keramične figurice, poslikane z vodoravnimi trakovi, spadajo v umetniško in/ali versko sfero halafske kulture, pri čemer so ponovno prisotne upodobitve žensk v sedečem položaju. V primerjavi z razmeroma realistično upodobljenimi neolitskimi ženskimi figurinami, iz Çatal Höyüka na primer, so halafske figurine izrazito stilizirane, glave so večinoma le izvlečene kot kratki zatiči (Slika 25).

Slika 24a-c: primeri lončenine iz Hassuna, Samarra in Halafa
(a: risba po Roaf 1990; b: vektorizirana ilustracija po Roaf 1990; c: risba po Hrouda 2003)

Slika 25: Tell Halaf, Sirija, keramične figurice
(risba po Hansen 2007)

Slika 26: »Tholos«, samostojna hiša z okroglim tlorisom,
Tell Sabi Abyad, Sirija – (Po: Peter Akkermans -
Tell Sabi Abyad Archive, Leiden University)

Značilnost halafske kulture je pojav samostojnih hiš z okroglim tlorisom (Slika 26). To so stavbe iz na zraku sušenih glinenih opek ali zbite zemlje, deloma s kamnitimi temelji. Okroglim stavbam so ponekod priključene pravokotne stavbne enote z manjšimi prostori. Te okrogle stavbe halafske kulture so poimenovane tudi »tholoi« in so običajno rekonstruirane s streho v obliki kupole. Pomenljivo je, da se v severni Siriji in jugovzhodni Anatoliji okrogle stavbe iz glinenih opek v obliki čebeljega panja pojavljajo še danes. Arheološka izkopavanja na sirskem najdišču Tell Sabi Abyad so pokazala, da se okrogle stavbe tipa tholos pojavijo v poznem 7. tisočletju pr.n.št. Tell Sabi Abyad raziskujejo od leta 1986 pod vodstvom Petra Akkermansa z Univerze v Leidnu na Nizozemskem

(Akkermans 1989; Akkermans 1996; Akkermans 2008; Akkermans 2010; Nieuwenhuyse, Akkermans in van der Plicht 2010; van der Plicht et al. 2011). Najdišče se razprostira na štirih vzpetinah, ki so bile poseljene v različnih obdobjih od predkeramičnega neolitika do pozne bronzaste dobe. Keramični neolitik se v Tell Sabi Abyadu začne okoli leta 6700 pr.n.št. in takrat so bile poseljene vse štiri vzpetine. Posebej pomembna je ugotovitev, da se prve plasti s keramičnimi posodami pojavijo takoj nad predkeramičnimi neolitskimi plastmi in da ni nobene prekinitve, kar govori za kontinuiteto prehoda iz predkeramičnega neolitika v keramični neolitik. Pojav prvih keramičnih posod torej ni povezan z nobenim opaznim prelomom. Tudi pojav omenjenih okroglih stavb tipa tholos je posebnega pomena, saj gre za spremembe v arhitekturi in nastanek novega tipa stavb.

Paleoklimatske raziskave, na primer jedrnih vrtin grenlandskih ledenikov, so pokazali, da se je temperatura okoli leta 6200 pr.n.št. znižala (Akkermans 2010; van der Plicht et al. 2011; Weninger et al. 2014). Ta padec temperature je bil poimenovan kot »8,2-kiloletni dogodek« (»8.2 kiloyear event« ali »8.2 Event«) oziroma nihanje Misox. Nekateri raziskovalci, kot je Peter Akkermans, domnevajo, da so spremembe v drugi polovici 7. tisočletja pr.n.št. na Bližnjem vzhodu, kot je pojav okroglih stavb tipa tholos ali spremembe v strategiji preživetja s pokazatelji bolj intenzivnega lova in sezonskega pašništva, povezane prav s podnebnimi spremembami.

Od sredine 6. tisočletja pr.n.št. se je na južnih območjih Evfrata in Tigrisa, tj. v današnjem južnem Iraku, pojavila specifična svetla keramika s temno poslikavo v obliki vodoravnih pasov, pri čemer so med pasovi lahko vstavljeni tudi drugi vzorci (Slika 27). To je značilna, tako imenovana 'obedska ('o) (Hall in Woolley 1927; Henrickson in Thuesen 1989; Stein 1994; Rowan in Golden 2009; Stein 2010; McMahon 2013; Becker 2015). Čas med poznim 6. tisočletjem pr.n.št. in 4000 pr.n.št. se zato imenuje tudi 'obedsko obdobje (ali obdobje Ubaid), ki mu v 4. tisočletju pr.n.št. sledi zadnja stopnja bakrene dobe, poimenovana kot obdobje Uruk. 'Obedska oziroma 'obedsko obdobje ali 'obedski horizont, je dobila svoje ime po istoimenskem arheološkem najdišču Tell el-'Obed/ Tell El-Ubaid v južnem Iraku v provinci Dhi Qar.

Arheološka izkopavanja so v Tell el-'Obedu potekala že v prvi polovici 20. stoletja in so povezana s slavnimi britanskimi raziskovalci, kot sta Sir Charles Leonard Woolley ali Seton H. F. Lloyd. 'Obedska kultura je na podlagi razlik v okrasu na keramiki razdeljena na več faz, in sicer na začetno fazo ('Obed 0) in štiri naslednje faze 'Obed I-IV. Okras trakastih pasov na keramiki je bil izdelan s pomočjo počasi vrteče se delovne plošče (»tournette«), kar lahko razumemo kot korak k razvoju in uporabi lončarskega kolesa. Izum lončarskega kolesa, ki ga zasledimo v poznem 'obedskem obdobju, je še posebej pomemben, saj je omogočil hitrejšo izdelavo keramičnih posod in s tem večje količine - keramične posode so prvič postale masovni izdelek. To je bilo zelo verjetno povezano

z novo specializacijo in s tem z nastankom lončarstva kot poklica. Prav tako je zelo pomenljivo, da se značilna 'obedska keramika v 6.-5. tisočletju pr.n.št. ni proizvajala le na omejenem geografskem prostoru, temveč na celotnem območju Evfrata in Tigrisa. Na območju južnega Evfrata lahko poleg istoimenskega najdišča Tell el-'Obed navedemo še Ur, Eridu ali Uruk, na severu pa med drugim Tell Zeidan, Tell Brak ali Tell Halaf. Poselitev južnega dela rek Evfrat in Tigris kaže, da se prvič pojavi večje število naselij zunaj »rodovitnega polmeseca«, tj. območja, na katerem je bilo mogoče poljedelstvo, ki je uspevalo zaradi dovoljšnje količine padavin.

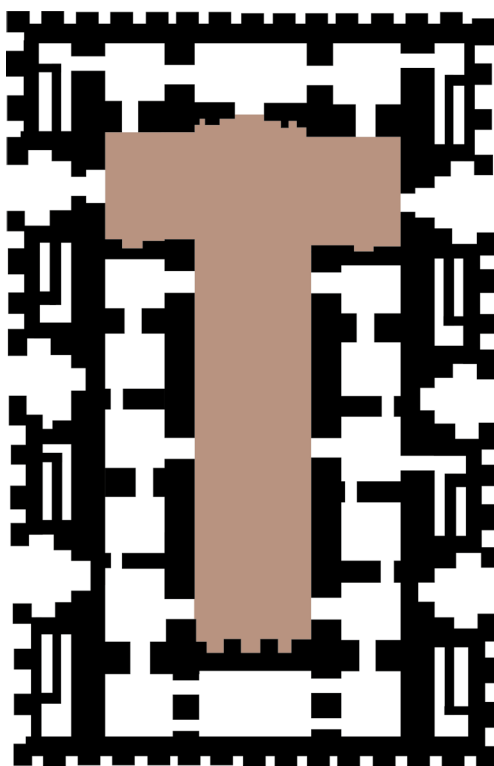
Naselitev v regijah, ki so manj primerne za poljedelstvo, je omogočil razvoj umetnega namakanja. Ljudje so začeli graditi kanale in izkoriščati vodo iz rek za namaknje polj. Umetno namakanje ni omogočilo le ustanavljanja naselij na območjih zunaj tistih con, kjer je bilo možno kmetovati s pomočjo letnih padavin ali »suhim kmetovanjem«, temveč je zagotovilo tudi zanesljivejše letine. Materialna kultura 'obedskega obdobja vključuje poleg značilne keramike s temnobarvanimi vodoravnimi pasovi tudi posebno arhitekturo, ki je značilna za 6. in 5. tisočletje pr.n.št. Gre za poseben tip zgradb z osrednjo dvorano v obliki črke T ali križa, iz katere so bili dostopni manjši prostori (v nemškem jeziku »Mittelsaalhaus« ali »Mittelsaalgebäude«) (Slika 28) (Stein 1994; Ur 2014). Za razliko s prejšnjimi večprostorskimi stavbami sledi gradnja teh hiš jasno določenemu vzorcu. Tako je imel osrednji prostor zelo verjetno zelo specifično funkcijo, ki je bila pomembna za vsako gospodinjstvo.

Zelo podobna stavbna zasnova je prisotna od pozne bakrene dobe dalje pri prvih stavbah, ki so opredeljene kot templji, in ki so imele upravno in reprezentativno funkcijo. Eden izmed najzgodnejših primerov sakralne stavbe v klasičnem smislu je bil najverjetneje odkrit v Eriduju – Tell Abu-Shahrain v južnem Iraku blizu sodobnega mesta Basra. V središču Eriduja, na območju poznejšega svetišča Enki (Enki je bil bog sladkovodne vode in je skupaj z Anom in Enlilom tvoril najpomembnejšo božjo triado sumerskega panteona) je bila odkrita stavba pravokotne oblike z dolžino stranice približno 20 m in osrednjim delom stavbe, iz katerega so bili dostopni različni manjši prostori. Datirana je v pozno 6. tisočletje pr.n.št.

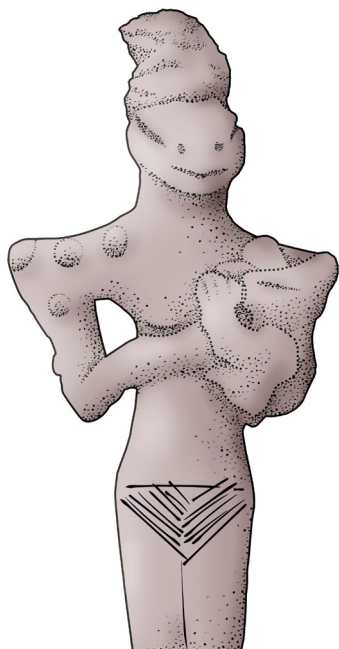
Tako kot v predkeramičnem in keramičnem neolitiku so tudi iz obdobja 'Obed znane številne keramične figurice, ki se verjetno nanašajo na versko sfero. Značilnosti figuric so plazilcu podobna glava s stožčasto podaljšanim zadnjim delom in ozke oči (v angl. »lizard-head«) (Slika 29). Figurice prikazujejo moške in ženske, včasih so dodani tudi posebni elementi. Za moške so to lahko orožje ali žezlo, za ženske pa nakit ali dojenček v naročju. Zaradi nenavadno podaljšanih glav se postavlja vprašanje, ali gre zgolj za določene pričeske ali stožčasta pokrivala, ali pa so morda upodobljene umetne deformacije lobanje. Čeprav antropoloških dokazov za 'obedsko obdobje ni, so umetne deformacije lobanje znane iz številnih in različnih kultur ter časovnih obdobj.

Slika 27: `Obedska keramika (risba po Bourke 2014)

Slika 28: Hiša z dvorano v obliki črke T ali križa na sredini (risba po Ur 2014)

Slika 29: »Lizard-head«-figurica (risba po Sumerer 1994)

Številne inovacije in razvoj, ki se prvič pojavijo v obdobju `Obed in so bili opisani zgoraj, se nadaljujejo in naprej razvijajo v 4. tisočletju pr.n.št., v obdobju Uruk. Ta proces je dosegel vrhunec v nastanku prvih urbanih kultur s pismenostjo v poznem 4. tisočletju pr.n.št. in s pojavom prve »visoke sumerske civilizacije« na začetku zgodnje bronaste dobe na prehodu med 4. in 3. tisočletjem pr.n.št. v južni Mezopotamiji. Eponimno arheološko najdišče, po katerem je to obdobje in kultura dobila ime, je Uruk-Warka blizu Evfrata v južnem Iraku (Von Haller 1931; Heinrich 1936; Nissen 1986; Sørenhagen 1986; Eichmann 1989; Salje 2003; van Ess 2005; Crüsemann et al. 2013; van Ess 2015).

Britanski geolog William Kennett Loftus je bil med prvimi zahodnimi raziskovalci, ki so sredi 19. stoletja raziskovali v Uruku, konec 19. stoletja pa je Uruk obiskal tudi znani arhitekt in strokovnjak za arhitekturo Robert Koldewey. Obsežna arheološka izkopavanja so se začela leta 1912 pod vodstvom nemškega arheologa in strokovnjaka za arhitekturo Julijusa Jordana, in sicer kot projekt nemškega društva za Orient (»Deutsche Orient-Gesellschaft«), ki je bilo ustanovljeno v Berlinu leta 1898. Med letoma 1980 in 2003 pa so pod okriljem nemškega arheološkega inštituta (Deutsches Archäologisches Institut) potekala sodobna arheološka izkopavanja. Izvedena so bila pod vodstvom različnih raziskovalcev, kot so Rainer Michael Boehmer, Margarete van Ess in Ricardo Eichmann.

Obdobje Uruk sega v 4. tisočletje pr.n.št., vendar se datacije začetka in konca tega obdobja nenehno spreminjajo z novimi raziskavami in spoznanji. Nekatere C14-datacije

kažejo, da se je obdobje Jemdet Nasr, ki je sledilo obdobju Uruk, začelo že okoli 3300 let pr.n.št. Obdobje med približno 4000 in 3200 pr.n.št. je razdeljeno na več časovnih stopenj, ki so v grobem opisane kot prehodna faza iz obdobja 'Obed, zgodnja faza, srednja in pozna faza Uruka – s podfazami, odvisnimi od kronološke sheme. Za pozno bakreno dobo je še posebej pomemben nastanek urbanih središč v porečju velikih rek, zlasti v južni Mezopotamiji. Istoimensko najdišče Uruk-Warka, ki obsega več sto hektarjev, je ena največjih naselbin pozne bakrene dobe v južni Mezopotamiji. Ob vodotokih, za katero so značilni stari rečni rokavi, naplavine in nasipine, depresije in plitva močvirja, so obstajale tudi manjše vaške naselbine.

Najpomembnejši gradbeni material je bilo trstje, iz katerega so gradili koče, čolne, košare itd. Na slikovnih reliefih iz 4. tisočletja pr.n.št. so, na primer na kamnitih posodah, upodobljene hiše iz trstja z zaobljenimi strehami (tako imenovane hiše mudhif), ki jih še danes gradijo prebivalci močvirnih območij na jugu Iraka. Vasi so tvorile povezane sisteme naselij z mestnimi središči. V središčih se kaže razvoj v visoko razvito in hierarhično strukturirano družbo. Eden najpomembnejših pokazateljev razvoja je bila gradnja posebnih stavb v osrednjem delu naselbine, ki so postale središča gospodarske uprave in vere oz. kulta. S tem je povezana tudi gradnja prvih umetnih teras oz. ploščadi tako imenovanih ziguratov, kot sedežev božanstva oz. kot tempelj, posvečen predvsem mestnemu bogu. Monumentalne terase so bile zgrajene iz na zraku posušenih glinenih opek, med katerimi so bile za stabilizacijo položene plasti rastlinskega izvora. Kot primere posebnih osrednjih stavb je treba omeniti najdbe na »območju Eanna« in na območju »zigurata Anu« (zigurat boga An/Anu) v Uruk-Warka. Najstarejši sledovi poselitve na območju zigurata Anu segajo v pozno 5. tisočletje pr.n.št., v obdobje 'Obed. Odkrita je bila za to obdobje značilna stavba z osrednjo dvorano, v njeni bližini pa 1,5 m visoka glinena ploščad, ki predstavlja temelj zigurata.

V 4. tisočletju pr.n.št. so zigurat nenehno dograjevali z dodajanjem novih slojev in dvigovanjem teras, dokler ni nastala približno 12 m visoka terasa. Na vrhu je okoli sredine 4. tisočletja pr.n.št. stala 17,5 x 22 m velika zgradba, katere tloris ustreza tipu hiše z osrednjo dvorano. Stene z ohranjeno višino do 3,5 m, so bile znotraj razdeljene z nišami, v osrednjem delu zgradbe so bile nameščeni podesti, več stopnišč pa je vodilo na streho ali v naslednje nadstropje. Zaradi pobeljenih sten so stavbo poimenovali tudi »Beli tempelj«; oznaka tempelj se nanaša na domnevno funkcijo te stavbe. Vsekakor pa tako konstrukcija kot tudi celotna postavitve objekta na monumentalni umetni terasi ustreza shemi, ki je značilna za takšne sakralne objekte v kasnejših obdobjih. Obsežne sledi naselitve od konca 5. in 4. tisočletja pr.n.št. so bile odkrite tudi na tako imenovanem »območju Eanne«. Ta osrednji predel mesta je dobil ime po svetišču boginje Inanne in njenega očeta, mestnega boga Ana. Monumentalne zgradbe so bile tu že v drugi polovici 4. tisočletja pr.n.št., glede na poznejšo funkcijo tega območja kot osrednjega svetišča pa je zelo verjetno, da lahko tudi te zgodnje zgradbe obravnavamo že kot prve templje.

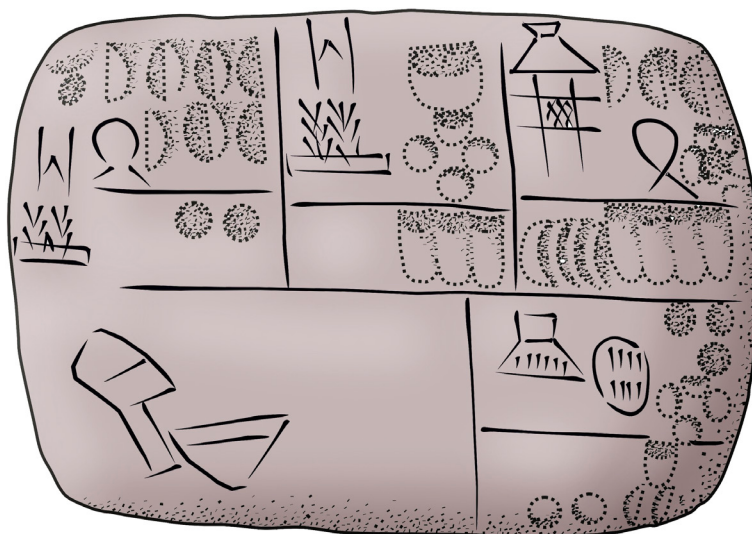
Osrednja območja gospodarske uprave lahko prepoznamo tudi po zgoščenosti najdb glinenih tablic (predhodnice tablic s klinopisi) in odtisov pečatnikov. Kot je bilo že opisano, sta zaščita in potrjevanje pristnosti s pečatom kot sestavni del upravnih postopkov predstavljata pomembno značilnost kultur starodavnega Bližnjega vzhoda in segata že v pozno 6. tisočletje pr.n.št. (Klengel-Brandt 1997; Lichter 2011; Duistermaat 2012). Predmeti, kot so glinene ovojnice, ki so vsebovale žetone ali dokumente, posode ali celo vhodi v zgradbe, so bili zapečateni z glinenimi pečati. V 4. tisočletju pr.n.št. je uporaba žetonov dosegla vrhunec in majhni glineni predmeti zdaj niso več vključevali le geometrijskih oblik, temveč tudi miniaturne oblike konkretnih predmetov, kot so majhne posode ali zoomorfne upodobitve. Različne oblike žetonov so predstavljale različno število ali različne dobrine. Ljudje so začeli vtiskovati žetone v majhne tablice iz mehke gline in poleg vtisov žetonov dodajati piktograme. Piktogrami so bili narejeni s pisalom z ostrim robom, npr. iz trstike, in v mehko površino so bili vtisnjeni majhni klinasti odtisi.

Ti odtisi predstavljajo izhodišče za razvoj klinopisa in nekatere piktograme je kljub vse večji abstrakciji še vedno mogoče prepoznati v poznejših klinopisnih znakih. Iz te kombinacije števil (odtisov žetonov) in piktogramov je konec 4. stoletja pr.n.št. nastala prva pisava. Tako se je iz kombinacije števil (žetonov) in piktogramov razvila prva pisava. Po besedah francosko-ameriške raziskovalke Denise Schmandt-Besserat se je pisanje razvilo iz štetja (Schmandt-Besserat 1992a; Schmandt-Besserat 1992b).

Najstarejše glinene tablice so pripomočki za gospodarsko upravo in tako imenovani »leksikalni sezname« (Slika 30); informacije o zgodovinskih dogodkih v njih še niso beležene. Gospodarska besedila pričajo o obsežnem upravljanju blaga, pri čemer gre predvsem za dokumente o zalogah. Podatkov o tem, od kod je določeno blago prišlo in za kaj je bilo uporabljeno, v tem obdobju ni, včasih pa je mogoče najti imena pošiljatelja ali prejemnika. »Leksikalni sezname« so, kot pove že ime, zbirke in sistematizacije takrat znanega okolja. Navedeni so materiali, živali in rastline, zvezde, bogovi, mesta, nazivi, uradniki, skupine ljudi itd. Sezname so bili sčasoma večkrat prepisani in prevedeni, zato se domneva, da so bili sestavni deli šol pisanja.

Z gospodarskimi procesi pa tudi kot odraz socialne strukturiranosti družbe je v tem obdobju mogoče povezati tudi določeno vrsto keramičnega posodja, označenega kot zvončaste sklede (Slika 31). To so grobe, koničasto oblikovane posode, izdelane po enem kalupu kot serijski izdelek. Domeva se, da so te posode uporabljali za razdeljevanje obrokov hrane kot plačilo za delavce. Pri tem je prišlo do delitve na osebe z različnimi nalogami in, kar je verjetno povezano s tem, različnim položajem ali statusom. Na eni strani tisti, ki so imeli nadzor nad blagom ali njegovim upravljanjem (in razdeljevanjem), na drugi strani pa tisti, ki so bili zavezani prvim in tako odvisni od njih. Vse večja specializacija je vidna tudi v rokodelsko-obrtnem sektorju. Izum 4. tisočletja pr.n.št. je hitro

vrteče se lončarsko vreteno, katerega začetki segajo nazaj vse do uporabe počasi vrteče se delovne plošče iz 'obedskega obdobja. Razpon oblik keramike v uruškem obdobju se znatno poveča, zlasti se pogosteje pojavljajo zaprte oblike, kot so vrči, steklenice in lonci z ozkim ustjem. Hkrati pa je keramika manj zahtevno okrašena, zlasti če pomislimo na včasih zapleteno poslikavo v 6. in 5. tisočletju pr.n.št. S pomočjo lončarskega kolesa je bilo zdaj mogoče hitreje izdelovati keramiko v večjih količinah, kar je po vsej verjetnosti potekalo v specializiranih delavnicah. Poleg specializiranih lončarjev so bili v mestnih središčih dejavni tudi metalurgi, gradbeni mojstri in kamnoseki, zato je prvič mogoče govoriti o posebnih poklicnih skupinah.

Slika 30: Uruk, zgodnja glinena tablica oz. leksikalni seznam (risba po Crüsemann et al. 2013)

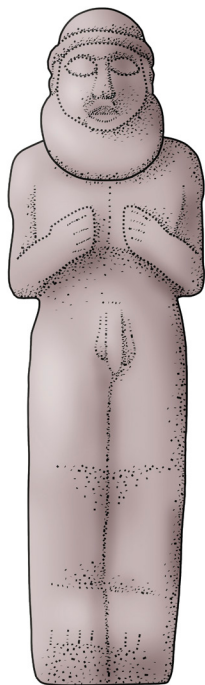

Slika 31: Uruk, »zvončaste sklede« (risba po Crüsemann et al. 2013)

Z vedno večjim pojavljanjem individualno oblikovanih cilindričnih pečatnikov, ki so se uporabljali predvsem v okviru gospodarskih transakcij za varnost in preverjanje pristnosti, je mogoče v 4. tisočletju pr.n.št. v južni Mezopotamiji prvič identificirati posameznike z določenimi odgovornostmi, čeprav njihova imena niso znana. Prav tako so se proti koncu 4. tisočletja pr.n.št. pojavile prve podobe domnevnih vladarjev in bogov v obliki kamnitih kipcev in fragmentov kipov ter v okviru scenskih upodobitev na cilindričnih pečatih, reliefih in reliefnih posodah (Hockmann 2008; Vogel 2013; Crüsemann et al. 2013). Ker pa upodobitve še niso opremljene z napisi, kot je to značilno za poznejša obdobja, ostaja večinoma nejasno, katere osebe ali božanstva so upodobljene. Med najdbami iz Uruk-Warka se na primer pojavlja več upodobitev enega ali več bradatih mož z okroglim pokrivalom s širokim robom, za katere obstaja mnenje, da so podobe vladarjev ali, glede na kasnejša stoletja, upodobitve kraljev svečenikov, znane tudi kot »veliki mož iz Uruka« (Slika 32). Vsem podobam je skupno omenjeno polkrožno pokrivalo s širokim robom, vendar se med seboj razlikujejo v izrazu in glede na kontekste. Gole in vzravnane moške upodablajo kipci, moški, oblečene v krilo, so prikazani pri obredih ali pri žrtvovanju kot motivi na cilindričnih pečatnikih. Prav tako sta dva bradata moža v krilu in s pokrivalom s širokim robom, ki se borita z levi, upodobljena na bazaltnem reliefu iz Uruk-Warka, znanem kot »stela z lovom na leve«. Ta stela predstavlja tako rekoč najstarejši primerek s tovrstno ikonografijo, saj se motiv vladarja, ki se bori z levi, pogosto pojavlja v 2. in 1. tisočletju pr.n.št. tako v Mezopotamiji kot tudi v Egiptu.

Iz poznega obdobja Uruka je prav tako z obredjem povezana določena ikonografija ženskih upodobitev, za katere se smatra, da predstavljajo zgodnje podobe prav specifične boginje. Nanaša se na sumersko boginjo Inanno ali Ištar v kasnejšem akadskem poimenovanju in na njen simbol, tako imenovani »snop trstičja z obročastim zaključkom« (nem. »Schilfringbündel«). Snop trstičja kot znak boginje Inanne je upodobljen v poznejšem klinopisnem znaku MUŠ (Blocher 2013). Upodobitve snopov trstičja kot simbola Inanne na cilindričnih pečatih in reliefih so številne, snopi trstičja, oviti z bakrenim trakom, pa so se kot obredni predmeti, kot kažejo najdbe iz Uruka, očitno uporabljali že sredi 4. tisočletja pr.n.št.

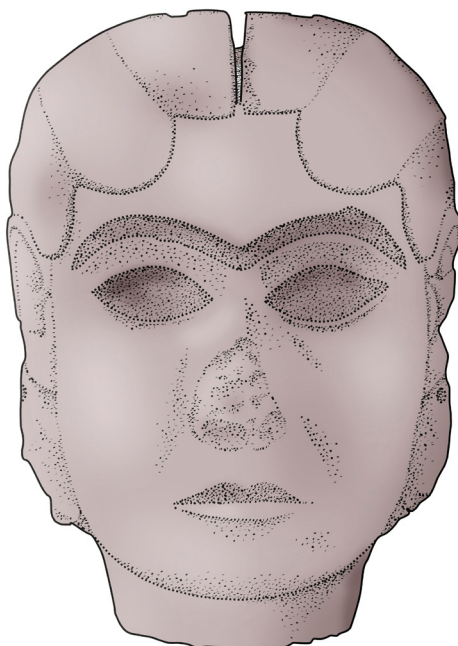
Posebne pomena je tudi upodobitev na eni najbolj znanih najdb iz Uruka-Warke, in sicer na skoraj 1 m visoki alabastrni reliefni posodi, ki je bila najdena v uruških, tako imenovanih arhaičnih plasteh na območju Inanninega templja (Slika 33). Na spodnjih dveh reliefnih pasovih na zunanji strani posode so upodobljene živali in rastline, srednji relief pa prikazuje sprevod golih moških, ki nosijo napolnjene košare ali posode. Najvišji relief prikazuje kultni prizor s prinašalcem daril, darili in drugimi osebami pred stoječo žensko figuro. Za figuro je več snopov trstičja z obročastimi zaključki. Verjetno je, da je ženska figura pred simboli upodobitev boginje Inanne. Drugo upodobitev boginje Inanne predstavlja verjetno ženska glava iz marmorja v skoraj naravni velikosti, znana kot »Dama iz Warke«, ki je datirana v sredino 4. tisočletja pr.n.št. (Slika 34).

Slika 32: Uruk, Kipec moškega
(risba po Crüsemann et al. 2013)

Slika 33: Uruk, »vaza Warka«
(vektorizirana ilustracija po Crüsemann et al. 2013)

Slika 34: Uruk, kip »Inanna« (risba po Crüsemann et al. 2013)

Slikovne upodobitve v obliki kipov, kipcev in podob na reliefnih posodah in cilindričnih pečatnikih, ki verjetno predstavljajo zgodnje portrete vladarjev in bogov, so bile doslej dokazane za drugo polovico 4. tisočletja pr.n.št., predvsem v južni Mezopotamiji in samem najdišču Uruk-Warka. Številne civilizacijske dosežke »uruške sfere« pa je zaslediti tudi v severni Mezopotamiji, Siriji, severnem Iraku in jugovzhodni Turčiji ter v jugozahodnem Iranu, zato lahko podoben razvoj domnevamo za celotno območje Evfrata in Tigrisa.

Širjenje uruške kulture ter njenih kulturnih in civilizacijskih značilnosti na sever je označeno tudi z izrazom »uruška ekspanzija« (Algaze 1989; Algaze 1993; Bernbeck 1995; Rothman 2001; Postgate 2002; Schwartz in Hollander 2016). Odločilno vlogo v komunikacijskem omrežju je na eni strani imela trgovina ob rekah Evfrat in Tigris, na drugi strani pa ustanavljanje kolonij. Med trgovskim blagom, s katerim so v srednjem in poznem obdobju Uruka trgovali z juga Mezopotamije proti severu, je bil - kot so pokazale izotopske analize - bitumen ali naravni asfalt. Bitumen je bil pomembna snov, ki se je uporabljala za tesnjenje posod, plovil ali čolnov. Eno od arheoloških najdišč, ki zavzema v okviru razprave o širjenju uruške kulture na sever pomembno mesto, je Habuba Kabira (Strommenger 1980; Pernicka et al. 1998; Strommenger, Sürenhagen in Rittig 2014; Strommenger 2017). Najdišče Habuba Kabira se nahaja ob reki Evfrat v današnji severni Siriji v guverneratu ar-Raqqā. Med letoma 1969 in 1975 so potekala obsežna arheološka izkopavanja v Habubi Kabiri-jug in na območju doline pod vodstvom nemškega gradbenega strokovnjaka Ernsta Heinricha in arheologinje Eve Strommenger ter ekipe nemškega društva za Orient (Deutsche Orientgesellschaft). Poleg tega je belgijska ekipa pod vodstvom Andréja Fineta opravila arheološke raziskave na območju vzpetine Tall Qannas. Arheološka izkopavanja so bila izvedena v okviru reševalnih izkopavanj med gradnjo jezua ath-Thawra ali jezua Tabqa. Po izkopavanjih je Habuba Kabira večinoma izginila pod vodami akumulucijskega jezera Assad na Evfratu. Kraj je bil naseljen okoli sredine 4. tisočletja pr.n.št. za razmeroma kratko obdobje, le približno 150 let. Naseljeno območje se je raztezalo na več hektarjih ob bregu Evfrata in je vključevalo Tall Habuba Kabira, vaško naselje ter 18 hektarjev veliko utrjeno urbano območje Habuba Kabira-jug. Mesto Habuba Kabira-jug je bilo s treh strani obdano z mestnim obzidjem s stolpi, medtem ko je na eni strani naravno utrdbo oblikovala reka Evfrat. Obzidje, zgrajeno iz na zraku posušenih glinenih opek, je bilo debelo 3 m in je bilo na dveh mestih vzdolž zahodnega poteka prekinjeno z dvojno vrato. Natančen pravokotni tloris celotne utrdbe priča o gradnji v skladu z arhitekturnim konceptom.

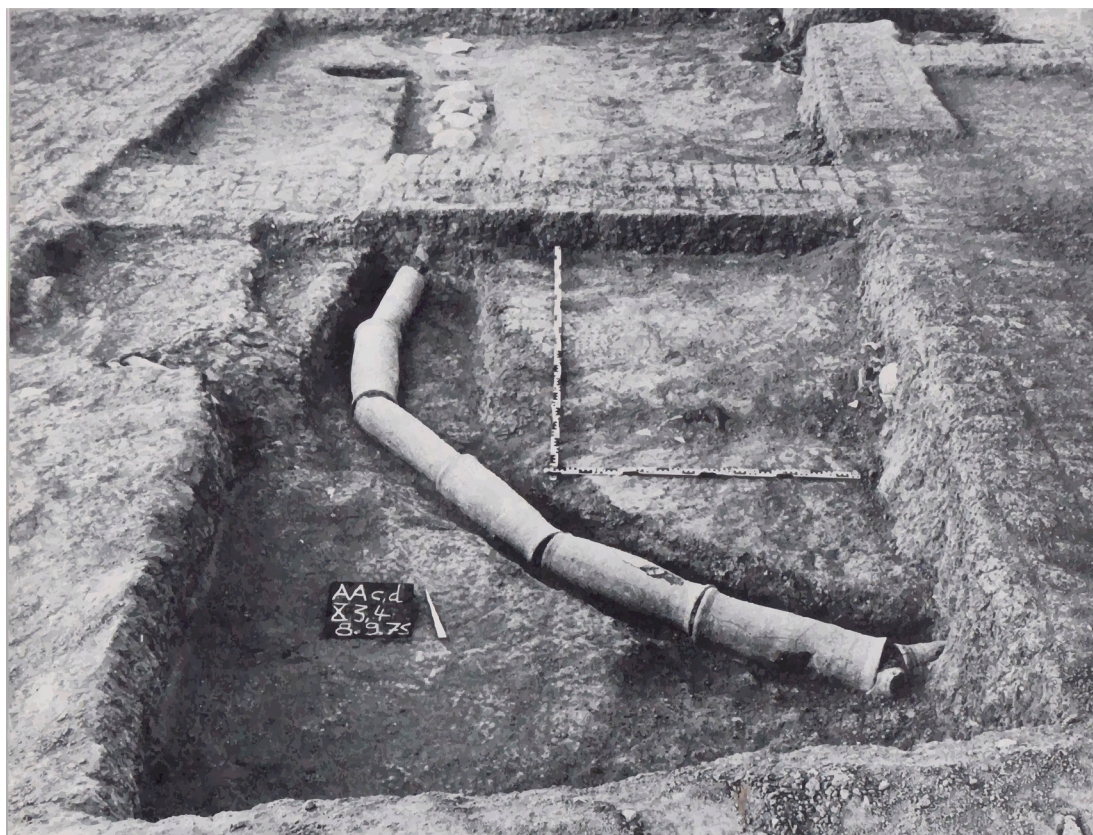
Odsotnost starejših sledov poselitve jasno kaže, da je bila Habuba Kabira nova ustanovitev, ki jo lahko označimo kot načrtovano mesto. Znotraj utrjenega območja je bilo mesto na gosto pozidano z več prostornimi stavbami, zgrajenimi iz na zraku posušenih glinenih opek, katerih stene so bile od zunaj in znotraj premazane z ilovnatim ometom,

in z mrežo ulic. Ulice so bile delno tlakovane s prodniki. Osupljiv je vodovodni sistem iz sestavljenih glinenih cevi, kar priča o izjemno visoki stopnji civilizacije (Slika 35). Območje s templji se je zelo verjetno nahajalo v južnem delu Habube Kabire, na območju vzpetine Tall Qannas, pri čemer so bile tukaj odkrite stavbe večjih dimenzij, zastopan pa je tudi tip »hiše z osrednjo dvorano«. Odkrite so bile najdbe, ki pričajo o visoko razviti gospodarski upravi. Tako kot v Uruku so bili najdeni žetoni ali števcji, glinene tablice, odtisi pečatov in »zvončaste sklede«. Izkopavalka Eva Strommenger je upodobitve na pečatih opisala kot nekoliko preprostejše in jih označila kot »provincialni slog«. Vpogled v življenje v mestu Habuba Kabira iz pozne bakrene dobe omogočajo tudi številne dobro ohranjene najdbe. Kažejo na vsakodnevne dejavnosti, kot so proizvodnja tekstila in keramike, shranjevanje in priprava hrane, pa tudi na prisotnost specializiranih rokodelcev in obrtnikov, ki so obdelovali baker in izdelovali nakit. O delu metalurgov pričajo tudi surovci bakra, kalupi iz apnenca in bakreno orodje.

Pomembno je odkritje delavnice, v kateri so izdelovali igralne deske s črnimi in belimi polji iz kamna, podobnimi šahovnici, ki so verjetno služile zabavi elite pozne bakrene dobe. Kot smo že omenili, so kamnite podobe domnevnih božanstev in vladarjev znane predvsem iz južne Mezopotamije in tudi v Habubi Kabiri niso bile odkrite. Vendar pa bi lahko v religiozno sfero uvrstili majhne glinene figurice, morda kot izraz lokalne tradicije. Dejstvo, da je bilo mesto Habuba Kabira ustanovljeno po arhitekturnem načrtu, skupaj z dokazi o materialni kulturi in ravno civilizacije, ki je primerljiva s tisto v južni Mezopotamiji, podpira tezo o širjenju oz. ekspanziji uruške kulture proti severu.

V zvezi s širitvijo Uruka pa je mogoče ugotoviti, da širjenje civilizacijskih dosežkov južne Mezopotamije proti severu v 4. tisočletju pr.n.št. ni vodilo le do nenaseljene »nikogaršnje zemlje«. Čeprav je bila Habuba Kabira nova naselbina, so tu tudi pomembna arheološka najdišča iz 4. tisočletja pr.n.št., ki izkazujejo daljšo zgodovino naseljevanja. Tell Brak v severovzhodni Siriji je eno izmed najpomembnejših takšnih najdišč (Fielden 1981; Oates 1985; Oates in Oates 1997; Matthews 2000; McMahon et al. 2007; Hald 2008; McMahon 2013).

Tell Brak se nahaja na vzhodnem pritoku Chaburja, nekdanj najdaljšega pritoka Evfrata, v provinci al-Hasakah, blizu sodobne vasi z imenom Tell Brak. V 30. letih prejšnjega stoletja so v Tell Braku potekala arheološka izkopavanja pod vodstvom britanskega arheologa Maxa Mallowana. Sir Max E.L. Mallowan je svojo kariero začel kot pomočnik Sira Leonarda Woolleyja v Uru, kjer je spoznal tudi svojo bodočo ženo, pisateljico Agatho Christie, ki je sodelovala pri dokumentiranju najdb med izkopavanji v Tell Braku. Od 80-tih let 20. stoletja do leta 2003 sta bila za izkopavanja zadolžena britansko-ameriški par arheologov David in Joan Oates z londonske univerze. Do izbruha sirske državljanske vojne so se raziskave nadaljevale pod vodstvom Auguste McMahon z Univerze v Cambridgeu.

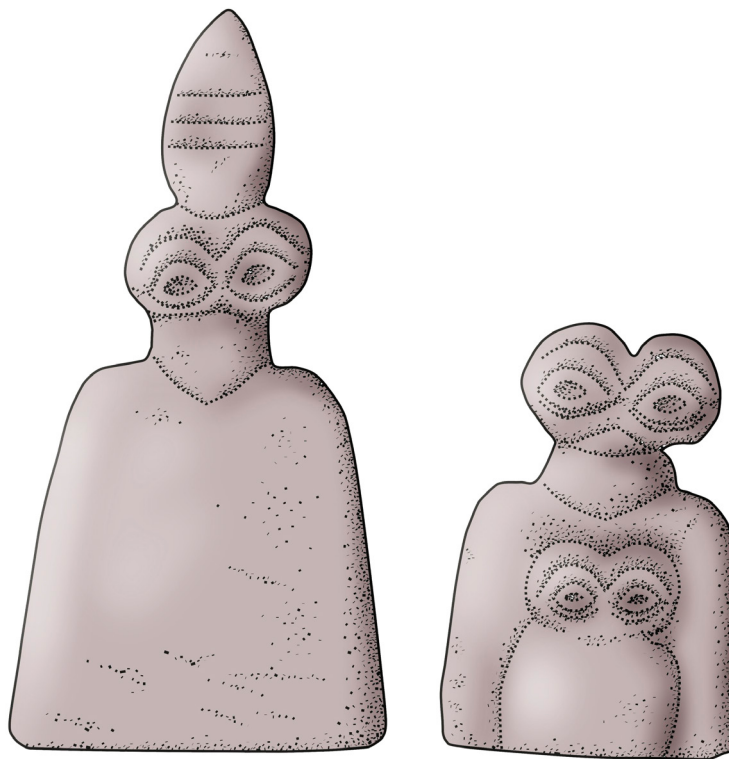
Slika 35: Habuba Kabira, Sirija, vodovodni sistem iz sestavljenih glinenih cevi (vektORIZIRANA ilustracija po Strommenger 1980)

Naselbina Tell Brak je obstajala od druge polovice 7. tisočletja do 1. tisočletja pr.n.št., najstarejši sledovi naselitve spadajo v proto-halafsko obdobje. Osrednji poselitveni hrib Tell Brak je največje tovrstno arheološko najdišče v celotni severni Mezopotamiji. Njegova višina je do 40 m, površina pa 40–60 hektarjev. Če upoštevamo tudi območje poselitve okoli tella, je največji obseg naselbine znašal več kot 130 hektarjev, čeprav vsa območja niso bila enako poseljena v vseh obdobjih. V poznem 5. tisočletju pr.n.št. je naseljeno območje merilo že več kot 50 hektarjev. Torej je bil Tell Brak že v poznem obdobju 'Obeda veliko središče urbanega značaja. Na območju tako imenovanih izkopnih polj CH in TW so bili odkriti ostanki monumentalnih stavb. Za monumentalno stavbo na območju TW, ki se zaradi svoje arhitekture bistveno razlikuje od vseh drugih stavb, se domneva posebna, verjetno upravna funkcija. Zraven te stavbe je bil odkrit kompleks z več prostori in delavnicami, v katerem so obdelovali posebne surovine in izdelovali luksuzne predmete. Med drugim so našli orodja iz obsidiana in okrasne predmete iz obsidiana in školjk. Oznake upravnih postopkov predstavljajo odtisi pečatov na glinenih plombah.

Intenzivna uporaba območja TW se je nadaljevala v 4. tisočletju pr.n.št., torej v obdobju Uruka, in naseljeno območje je takrat prvič doseglo največji obseg. Ugotoviti

je bilo mogoče zaporedje različnih poselitvenih in gradbenih faz, med katerimi so bile stavbe večkrat izravnane in obnovljene. Poleg tega so bile odkrite stavbe različnih namembnosti, vključno s stavbami z upravnimi funkcijami.

Posebne pomena so tudi majhni predmeti iz alabastra, ki se zaradi svoje oblike imenujejo »očesni idoli« (»Augen-Idole«) (Slika 36). Zanje se domneva povezava z verovanjskimi predstavami. Max Mallowan je v stavbi, ki ustreza tipu »hiše z osrednjo dvorano«, takrat odkril na tisoče takšnih predmetov in stavbo poimenoval »tempelj oči«. »Očesni idoli« nedvomno odražajo lokalno tradicijo. Po drugi strani pa so odkrili v naselbinskih plasteh srednjega in poznega 4. tisočletja pr.n.št. (srednje in pozno uruško obdobje) velike količine keramike, značilne za južno Mezopotamijo. Zato se domneva, da je bilo urbano središče v Tell Braku v tem obdobju kolonija južne Mezopotamije, čeprav je izkazovalo daljšo poselitveno tradicijo.

Slika 36: Tell Brak, »očesni idoli« (risba po Sumerer 1994)

V južni Levanti je v bakreni dobi možno razpoznati samostojen razvoj in drugačno materialno kulturo kot v preostalem delu »rodovitnega polmeseca« oziroma na območju rek Evfrat in Tigris. Tako so med 6. in 4. tisočletjem pr.n.št. pozno neolitski kulturi Yarmuk sledile različne faze ali kulturne enote, kot so Qatifian, Jericho IX-Lodian, Wadi

Rabah, Besorian in nazadnje »normativni«¹ halkolit z različnimi kulturnimi skupinami in podfazami (Bourke 2007; Seaton 2008; Rowan in Golden 2009; Goring-Morris, Hivers in Belfer-Cohen 2009). Te podfaze vključujejo srednjo in pozno bakreno dobo Ghassulian, poimenovano po eponimnem najdišču Teleilat Ghassul v Jordaniji.

V Teleilat Ghassul je bilo odkritih več naselbinskih horizontov iz bakrene dobe, v katerih je bila ugotovljena razmeroma gosta pozidava s pravokotnimi stavbami z več prostori, ki so bile zgrajene iz glinene opeke na kamnitih temeljih. Keramika je različnih oblik, med njimi tudi zelo neobičajna. Obstajajo na primer stožčaste posode za pitje, podobne rogovom, sklede na visoki nogi, antropomorfne in zoomorfne posode in sodčaste posode, ki so jih verjetno uporabljali za izdelavo masla. Keramika je bila tudi poslikana, pogosto s trakastim okrasom v rdeči barvi. Že okrog sredine 4. tisočletja pr.n.št., v poznih fazah Ghassuliana, je prišlo v južni Levanti do pomembne tehnološke inovacije, ki je dala pečat naslednjima dvema tisočletjema: pojav bronaste zlitine in s tem metalurgije brona. V tej zvezi velja omeniti depojsko najdbo iz najdišča Nachal Mischmar/Naḥal Mishmar v Izraelu (Slika 37) (Bar-Adon 1980).

Najdba je bila odkrita v zgodnjih 60-tih letih prejšnjega stoletja v jami v dolini Nachal Mischmar. V jami je bilo najdenih več kot 400 predmetov iz bakra, slonovine in brona, ki so bili zaviti v več preprog iz rogoze. Gre za različne predmete kot bojni kiji, glaviči kijeve, posode, »žezla«² oziroma paradni prapori in »krone«. Radiokarbonsko datiranje rogoznih preprog je pokazalo, da je bil depo odložen približno 3500 pr.n.št. Ti fini in kompleksni predmeti so bili narejeni v tehniki vlivanja z »izgubo voska«. Pri tej tehniki je bil želeni predmet najprej oblikovan v vosku in prekrit z glino. Ko je bila glina žgana, se je vosek stopil in ustvaril kalup, v katerega je bilo mogoče vliti tekočo kovino. Zlitina brona, običajno izdelana iz bakra (Cu) in kositra (Sn), je kot material veliko trša od bakra in zato veliko bolj primerna za izdelavo orožja in orodja. Poleg tega kositerski talilni proces, zato je mogoče uliti večje in kompleksnejše oblike predmetov. Vendar najzgodnejši bronasti predmeti v Zahodni Aziji niso bili izdelani iz kositrnega brona, temveč iz zlitine bakra in polkovine arzena (As), ki se v naravi običajno pojavlja v obliki sulfidov. Bakrove rude so lahko tudi onesnažene z arzenom, zato je arzen lahko stranski proizvod pri pridobivanju bakra.

Slika 37: Depojska najdba iz Nachal Mischmarja, Izrael (vektORIZIRANA ilustracija po Roaf 1990)

Zgodnja bronasta doba

Izum bron je po eni strani pomenil pomemben tehnološki korak naprej, po drugi pa je odprl novo »industrijo« in novo oziroma razširjeno komunikacijsko in trgovsko omrežje (Pigott 1996; Amzallag 2009; Pernicka 1998; Golden, Levy in Hauptmann 2001; Parzinger in Boroffka 2003; Vatandoust, Parzinger in Helwing 2011; Jablonka 2018). Kot je bilo opisano zgoraj, so v zgodnji bakreni dobi ljudje v 6. in 5. tisočletju pr.n.št. vire bakra izkoriščali predvsem v gorovju Taurus in v gorskih predelih ob Jordanskem tektonskem jarku, medtem ko je v pozni bakreni dobi v 4. tisočletju pr.n.št. intenzivno pridobivanje rude potekalo tudi v zahodnem osrednjem Iranu. Tako je že v obdobju od 6. do 4. tisočletja pr.n.št. mogoče opaziti vse večji razmah pridobivanja rude ter vse večjo širitev komunikacijskega omrežja prek različnih »bakrenih cest«. S pojavom kositrnega bron in potrebo po novi surovini – kositru – so se razmere od 3. tisočletja pr.n.št. drastično spremenile. V nasprotju z bakrom, so bila nahajališča kositra veliko redkejša in omejena na razmeroma malo regij. Nahajališče kositra, ki je geografsko najbližje območjem Evfrata in Tigrisa in so ga kopali v 3. tisočletju pr.n.št., je Kestel v gorovju Taurus na jugovzhodu Turčije. Vendar pa se domneva, da tamkajšnji donos morda ni bil zadosten za celotno Mezopotamijo. Zato se predpostavlja, da so kositer v bronasti dobi pridobivali zlasti v srednji Aziji, na primer na Karnabu v gorovju Serabulak Zajjidin v Uzbekistanu. Vendar je treba opozoriti, da prazgodovinske poselitvene sledi iz zgodnje bronaste dobe v bližini rudarskega območja Karnab še niso bile odkrite, ampak segajo v srednjo bronasto dobo, v prvo polovico 2. tisočletja pr.n.št. Na splošno velja, da srednjeazijska regija v bronasti dobi ni bilo le dobavitelj kositra; od tod so prihajale tudi druge pomembne surovine, kot sta zlato in lapis lazuli, kar bo omenjeno kasneje. Zaradi nenehno naraščajočega pomena kovin in posebnih surovin se je povečalo tekmovanje za prevlado nad regijami s tovrstnimi nahajališči in nadzor nad trgovskim omrežjem in strateškimi trgovskimi potmi. V zgodnji bronasti dobi se je poleg razvoja razvejanega trgovskega sistema na dolge razdalje okrepila tudi hierarhična struktura družbe z vodstveno elito in pojavom prvih, v pisanih virih zabeleženih dinastij.

Medtem ko se zgodnja bronasta doba v južni Levanti začne že okoli leta 3500 pr.n.št., se v regijah ob Evfratu in Tigrisu ter v Anatoliji v skladu z ustrezno kronološko shemo začne šele nekaj stoletij pozneje. Regionalno razlikujemo različne faze, deloma s podfazami, ki jih poimenujemo kot zgodnja bronasta doba I do III/IV. Na podlagi radiokarbonskih datacij ocenjujemo, da se je prehod v zgodnjo bronasto dobo v južni Mezopotamiji zgodil v poznem 4. tisočletju pr.n.št. (približno 3200 pr.n.št.) z obdobjem Dschemdet Nasr (tudi Ĝemdet Nasr ali Jemdet Nasr), poimenovanim po istoimenskem arheološkem najdišču v provinci Babil v

Iraku (Nagel 1964; Orthmann 1975; Matthews 2002; van Ess 2015; Salzmänn 2019). Od približno 2900 pr.n.št. dalje sledi Zgodnje dinastično obdobje, ki je trajalo do 24. stoletja pr.n.št. Na podlagi arheoloških raziskav s treh najdišč Tell Agrab, Tell Asmar in Hafaği v južnem Iraku, je bilo to obdobje razdeljeno na štiri faze: na zgodnje dinastične faze I, II, IIIa in IIIb. V drugi polovici 3. tisočletja pr.n.št. pa so posamezna obdobja opredeljena že po različnih dinastijah. V 24. stoletju pr.n.št. je bila Akadska dinastija (Akadsko obdobje), v 22. stoletju pr.n.št. je sledila III. Urška dinastija (obdobje Ur-III). Obdobje Dschemdet Nasr na najdišču Uruk-Warka v južnem Iraku pa zaznamuje plast III, na začetku katere so bile izvedene na osrednjem mestnem območju obsežne spremembe. V tem obdobju je bilo oblikovano tako imenovano »okrožje Eanna«, ki je obstajalo neprekinjeno do 1. tisočletja pr.n.št.

Razlogi za obsežne spremembe še niso povsem pojasnjeni. Vendar je pomembno, da se v plasti III v Uruk-Warki prvič pojavijo glinene tablice z zgodnjo obliko klinopisne pisave, ki nadomestijo piktograme. Kljub temu še vedno ni pisnih dokumentov, ki bi vsebovali podatke o zgodovinskih dogodkih ali političnih razmerah; pisni dokumenti, ki obstajajo, so še vedno gospodarska besedila ali »leksikalni seznami«. Naše znanje o poznem 4. in zgodnjem 3. tisočletju pr.n.št. torej še vedno izhaja predvsem iz arheoloških virov.

Razširjenost primerljive materialne kulture je v obdobju Dschemdet Nasr segala do južne Mezopotamije in na sosednji zahodni Iran. Značilnost poznega 4. in začetek 3. tisočletja pr.n.št. je pojav polihromne (večbarvne) poslikane lončenine, narejene na lončarskem vretenu, za katero se uporablja izraz »škrlatna lončenina« (angl. »Scarlet Ware Pottery«, nem. »Scharlachware«) (Slika 38) (Del Bravo 2014). Ta keramika, ki kaže različne faze razvoja, se jasno razlikuje od zelo standardizirane in precej redko okrašene masovno izdelane keramike poznega obdobja Uruka. Prefinjena rdeča, rjava in črna poslikava prikazuje geometrijske motive, rastline, živali in ljudi ter scenske upodobitve ter spominja na poslikano keramiko iz obdobja `Obed v 5. tisočletju pr.n.št. Pojav in razširjenost te keramike tako razmejujeta južno in severno Mezopotamijo. Tu začetek zgodnje bronaste dobe zaznamujejo najdbe v plasti 5 v tako imenovani globoki sondi (na območju Tella Kujundsčik/Kuyunjik), označene tudi kot horizont »Ninive-5« ali »Ninive V« na istoimenskem najdišču Ninive v središču sodobnega mesta Mosul v severnem Iraku (Grossman 2014; Ławecka 2018). Keramika iz Ninive-5 kaže kompleksne geometrijske in zoomorfne slikane ornamente v temnih barvah ter vrezane in plastične okrase. Po obdobju Uruk, za katerega so bile karakteristične skupne značilnosti v severni in južni Mezopotamiji, se na začetku zgodnje bronaste dobe ponovno pojavijo regionalne specifičnosti in razmejitve.

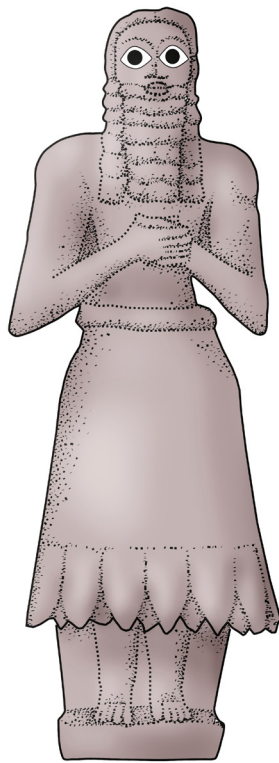
Slika 38: »Škrlatna lončenina« (vektORIZIRANA ilustracija po Roaf 1990)

Kot že omenjeno, za zgodnje 3. tisočletje pr.n.št. ni podrobnih podatkov iz pisnih virov. Zato naše informacije izhajajo predvsem iz arheološkega konteksta različnih urbanih središč, nekropol in njihove okolice. Na podlagi le-teh pa se domneva, da so bile družbene razmere že podobne tistim, ki jih je mogoče zaslediti v pisnih virih v sumerskem jeziku od sredine 3. tisočletja pr.n.št. dalje (Nissen 1983; Nissen 1985; Stein in Rothman 1994; Nissen 1999; Ur et al. 2007; Ur 2014).

Osrednja značilnost tega obdobja so konkurenčne »mestne države«, ki so bile pod zaščito mestnega boga, katerega najvišji svečeniki so bili hkrati tudi vladarji mesta. Ideja o vladarju kot kralju in najvišjem svečeniku v isti osebi temelji na nekoliko poznejših pisnih virih. Nekatera besedila iz Girsu-Tello/ Tall Lawh poročajo, da je »celotno mesto pripadalo bogu mesta in da je bil vladar kot najvišji svečenik gospodar templja«. Okoli sredi 3. tisočletja pr.n.št. se pojavijo različni nazivi, kot so »lugal«, »ensi« ali »en«, ki

verjetno označujejo različne vodstvene položaje. V poznem 4. in na začetku 3. tisočletja pr.n.št. v južni Mezopotamiji obstajajo indici o spremembi v vzorcu poselitve; pojavila se je »centralizacija«. Zlasti Uruk-Warka z okolico kaže znatno manjše število manjših naselbin v zaledju, hkrati pa se je povečala povprečna velikost preostalih naselbin. Ta razvoj je bil povezan s spremembami okoljskih razmer, natančneje z zniževanjem morske gladine (Perzijskega zaliva) in s tem povezanim pomanjkanjem vode v rekah. Naselbine so bile premeščene ob večje reke, ki so bile vodonosne skozi celo leto. Poleg tega je bilo ugotovljeno, da so bila središča, ki so imela zigurat za sedež svojega mestnega boga, bolj ali manj enako oddaljena drugo od drugega. Menijo, da te razdalje kažejo na velikost območja, ki ga je obvladovalo določeno mesto ali urbano središče. Večja urbana središča so sedaj videna kot sumerske »mestne države«. Uruk-Warka velja za največjo mestno državo. Predvideva se, da je na približno 550 hektarov velikem območju naselbine, ki jo je obdajalo 9 km dolgo mestno obzidje, živelo od 30.000 do 80.000 ljudi. Kot smo že omenili, so imele posamezne večje stavbe v središču mest, opredeljene tudi kot templji ali palače, pomembno funkcijo kot središča uprave, upravljanja in religije. To dokazujejo na eni strani glinene tablice, na drugi strani pa predmeti, kot so zgodnje dinastične »figurice molivca« (Slika 39) (Braun-Holzinger 1977; Czichon 2006).

Figurice molivcev oziroma molitvene figurice sodijo v skupino tako imenovanih polnih plastik, majhnih kipcev, izklesanih iz kamna (npr. alabastra, apnenca, marmorja ali mavčnega kamna), ki upodablja moške in ženske z rokami, sklenjenimi na prsih. Značilne so prevelike oči in posebna oblačila z resami (nem. »Zottengewand« ali »Zottenrock«, Kaunakes). To oblačilo, krilo za moške in obleka s prostim ramenom in ogrinjalom za ženske, verjetno predstavlja običajno ali pa obredno oblačilo. Prvotno je bilo to oblačilo sestavljeno iz krznenih trakov, kasneje pa imitacija krzna iz volne. V ta namen so bile volnene resice ali šopi volne v več plasteh prišite ena na drugo. V nekaterih templjih, ki so bili v uporabi v času od obdobja Jemdet-Nasr do druge polovice 3. tisočletja pr.n.št., so bile odkrite cele shrambe takih kipcev. Znan primer so najdbe iz tako imenovanega »kvadratnega templja« v Tell Asmar-Ešnunna v Iraku. Domneva se, da so bile figure, ki so bile prvotno postavljene v tempelj, po določenem času in glede na izpolnjen prvotni namen, obredno »pokopane« pod tlemi stavbe. Veliko število teh kipcev in kasnejši napisi kažejo, da ne gre za upodobitve bogov, temveč za predmete, ki so jih v tempelj darovali prebivalci - molivci. Odkrili so jih ne le v največjih stavbah, temveč tudi v manjših svetiščih v stanovanjskih območjih. Izjema glede najdišča je na primer zgodnjedinastični ženski kipec, ki pa je bil najden kot grobni pridatek na nekropoli Ur-Tell el-Muqejjir.

Slika 39: »Figurice molivca « (risba po Caubet in Pouyssegur 2001)

V prvi polovici 3. tisočletja pr.n.št. se pojavijo tudi »kraljevski grobovi«. Tokrat so se posamezni pripadniki elite po načinu pokopa prvič jasno razlikovali od preostalega prebivalstva. V južni Mezopotamiji smo o imenih posameznikov v nekaterih primerih obveščeni celo iz napisov na grobnih pridatkih. Gre za elito, ki ni imela le nadzora nad trgovino z dragocenimi surovinami in dostopa do obrtnikov, temveč je lahko odločala tudi o življenju podrejenih.

Najpomembnejše in najznačilnejše najdbe v južni Mezopotamiji izvirajo iz najdišča Ur ali Tell el-Muqejjir ob Evfratu blizu sodobnega mesta Nasirija v današnjem južnem Iraku v provinci Dhi Qar (Woolley 1934; Woolley 1939; Woolley 1955; Woolley 1965; Woolley 1974; Orthmann 1975; Woolley 1976). Med letoma 1922 in 1934 so pod vodstvom britanskega arheologa Sira Leonarda Woolleyja v Uru potekala arheološka izkopavanja, pri katerih so sodelovale znane osebnosti, kot sta Sir Max Mallowan in njegova kasnejša žena Agatha Christie. Najstarejši sledovi poselitve v Uru segajo v obdobje halkolitika, v 6. tisočletje pr.n.št. Kraj je bil naseljen tudi v obdobju Uruk v 4. tisočletju pr.n.št. Med materialnimi ostanki so bile med drugim tudi »zvončaste sklede«, značilne za obdobje Uruk. Za mestno krajino Ura je značilen zigurat mestnega boga Nanne (boga lune), ki je bil zgrajen konec 3. tisočletja pr.n.št., v obdobju Ur III. Na splošno je bil naseljen vse do neobabilonskega obdobja v 1. tisočletju pr.n.št. Kot kaldejsko mesto je Ur v Stari zavezi Svetega pisma (1 Mz 11,28.31) omenjen kot rojstni kraj Abrahama.

Med najbolj znanimi najdbami v Uru, ki jih je odkril Woolley, pa so zagotovo »kraljevski grobovi Ura« ali »kraljevsko pokopališče v Uru« iz zgodnje bronaste dobe oziroma 3. tisočletja pr.n.št. (Woolley 1934; Nissen 1966; Pollock 1983; Pollock 1991; Zettler in Horne 1998; Vogel 2014). Iz kraljevskih grobnic v Uru izvirajo nekateri najbolj znani zgodnji dinastični predmeti, kot so glasbila z intarzijami, igralne deske in dragocen nakit iz zlata, lapis lazulija in karneola (Slika 40). Mnogi, danes svetovno znani artefakti so se ohranili ali pa je bila, prav zaradi Woolleyjevih skrbnih metod dokumentiranja, rekonstruirana njihova prvotna oblika. V začetku 20. stoletja je bil Woolley namreč s svojo metodo vlivanja mavca eden od pionirjev na tem konzervatorskem področju. Številni predmeti iz kraljevskih grobnic v Uru so bili prvotno izdelani iz lesa, ki je bil ovit v zlato folijo ali okrašen s finimi vložki (intarzijo), vendar so organske sestavine že zdavnaj izginile. Njihovo rekonstrukcijo je omogočila prav Woolleyjeva uporaba že omenjene metode litja v mavec, pri kateri so bile praznine (prej iz organskih snovi) zapolnjene z mavcem, kar je omogočilo ujeti in ohraniti obliko predmeta.

V zgodnje bronastodobni nekropoli v Uru je bilo odkritih skoraj 2000 grobov, od katerih jih je 16 obravnavanih kot »kraljevskih«. Posamezni predmeti, odkriti med grobovi kažejo, da je bilo na nekropoli prvotno morda še 2000 – 4000 grobov. Tako imenovani kraljevski grobovi so se v vseh pogledih razlikovali od velikega števila preprostih skletnih pokopov, kjer so bili pokojniki v grob položeni na bok, s skrčenimi nogami. Ena od značilnosti kraljevskih grobov so kamnite kamre, do katerih je bilo mogoče dostopati skozi jašek (jaškasti grobovi). Večina kraljevskih grobnic je bila izropana, a tri so bile odkrite nedotaknjene in ponujajo izjemen vpogled o prvotni bogati opreми grobnic ter o pogrebnih običajih elite iz zgodnje bronaste dobe. Posebna pozornost je namenjena ne le bogati grobni opreми, temveč tudi običaju »pogreba v spremstvu«. Razlikujemo med tistimi, ki so bili pokopani neposredno v grobni komori, v grobnem jašku in njegovem vhodu ter v tako imenovanih »mrtvaških jamah« med grobovi. Medtem ko so v komorah in ob vhodih v jaške našli okostja do šestih drugih oseb, je Woolley v dostopnih jaških s številkami 789, 800 in 1237, odkril od 21 do 74 spremljevalnih pokopov. Zlasti v primeru pokopanih v jašku groba 789 je jasno, da jih lahko na podlagi priloženih predmetov in njihove razporeditve razdelimo v različne skupine, ki jih lahko označimo kot kraljevi „dvor“ s stražarji, vozniki, nosači, glasbeniki in drugimi pomočniki (služabniki). Ni pa povsem jasno, kako so posamezne osebe umrle, ali so bila trupla položena v jašek ali pa so jih ubili na kraju samem (po Woolleyjevi domnevi s strupom). Med antropološkimi raziskavami so na posameznih lobanjah našli sledove poškodb, ki jih je povzročil predmet, podoben kladivu, s katerim so bile osebe očitno ubite. Prav tako ostaja nejasno, na kakšnem moralnem ozadju si je treba predstavljati usmrnitev ali koncept sledenja vladarju v smrt. Ali so to storili prostovoljno zaradi lojalnosti, kot zamenjava, ali pa so bili vojni ujetniki in s tem žrtve? Je bil to znak tiranije ali izraz spoštovanja?

Vprašanja, ki jih je danes težko razjasniti. Ravno tako ostaja neodgovorjeno vprašanje, ali je dodelitev določeni skupini v grobu, na primer skupini glasbenikov, dejansko ustrezala tudi statusu v življenju osebe ali pa gre zgolj za uprizoritev znotraj pogrebne obredja. Po drugi strani pa je mogoče podati bolj natančne podatke o nekaterih grobnih pridatkih, ki so bili odkriti še nedotaknjeni v kraljevih grobnicah. V zadnjih letih se raziskave intenzivno osredotočajo na vprašanje virov surovin za luksuzno blago iz zlata, srebra in poldragih kamnov iz kraljevskih grobnic v Uru ter s tem povezanega trgovskega in komunikacijskega omrežja v 3. tisočletju pr.n.št. (Jansen, Klein in Hauptmann 2018; Jablonka 2018; Salzmänn 2019). V tem okviru so bila med drugim analizirana zlata naglavna pokrivala iz groba številka 800 ter zlata čelada in posode iz groba številka 755. Nedotaknjen grob 800 je eden najbolj znanih grobov z nekropole. Gre za grob ženske, stare okoli 40 let, ki je bila zelo verjetno članica kraljeve družine z imenom Puabi, kot kažejo najdbe cilindričnih pečatnikov s tem imenom v grobu. Zato je grob znan tudi kot »Puabijina grobnica«. O tem, kakšen status je imela ta ženska, ali je bila dejansko kraljica ali svečenica, raziskovalci še vedno razpravljajo. V kamniti grobni komori je bilo okostje ženske, ki je bila položena v stegnjenem položaju na hrbtu, ter okostja treh drugih oseb. Na glavi pokojnice je bilo izjemno dragoceno pokrivalo iz zlatih listov in cvetov, jagod iz lapis lazulija in karneola, na vratu pa so jo krasile bogate ogrlice korald. Ob smrtni postelji so našli še eno naglavno pokrivalo. V komori so bile odkrite tudi številne posode iz plemenitih kovin in keramike ter eno od znamenitih glasbil, lira. Grob 755 pa je znan kot »Meskalamdugov grob«, saj je to ime mogoče razbrati iz napisov na zlatih posodah in omenjene zlata čelade. Ker ob imenu ni bilo zapisano dodatno poimenovanje za »kralja« (»lugal«) in ker je tudi sama grobna komora v primerjavi s prvo precej majhna, se o statusu pokojnika še razpravlja in ga včasih naslavljajo kot princa Meskalamduga.

Slika 40a-b: Predmeti iz kraljevih grobnic v Uru, Irak, zlato bodalo in igralna plošča (vektorizirana ilustracija po Roaf 1990)

Analize slednih elementov zlatih predmetov iz obeh grobov so pokazale, da gre za aluvialno (rečno) zlato. Analiza izotopov svinca daje informacije o geološki starosti nahajališča in s tem o eventualnem izvoru surovine. Za zlato iz Ura prideta v poštev dva potencialna vira izvora: zahodni Azerbajdžan in Afganistan. Zanimiv se zdi izvor zlata iz Afganistana, kajti tudi kositer so uvažali iz srednje Azije. Še ena pomembna surovina, ki je imela ključno vlogo pri izdelavi prestižnih predmetov v kraljevih grobnicah v Uru, je izvirala iz Afganistana: lapis lazuli.

V monumentalni grobnici 779, ki jo pripisujejo kralju z imenom Ur-Pabilsag, je bil na primer najden predmet, znan kot »mozaični prapor/standarta« ali »prapor iz Ura«. Namembnost predmeta ni jasna, vendar je malo verjetno, da gre za predmet v smislu vojaškega znamenja ali prapora. Prvotno je bil to lesen pravokoten predmet, dolg nekaj manj kot 50 cm in visok 22 cm, okrašen z mozaiki na obeh daljših straneh in trapeznih stranicah. Mozaiki so bili sestavljeni iz lapis lazulija, školjk in rdečega apnenca ter pritrjeni z bitumnom (naravnim asfaltom). Obe vidni strani predmeta sta tematsko različno osredotočeni in sta poimenovani kot »stran vojne« in »stran miru«; na »strani vojne« so v treh pasovih – frizih upodobljeni sprevodi bojnikov, golih ujetnikov in štirikolesnih bojnih voz, ki jih vlečejo osli. Tudi »stran miru« prikazuje sprevode ljudi v obeh spodnjih pasovih, v tem primeru skupaj z živalmi in nosači. V zgornjem pasu pa sedi več ljudi pred nadnaravno veliko osebo, za katero stoji igralec na liro. Posebej zanimiva je upodobitev lire z majhno bikovo glavo kot okrasom, saj so bila glasbila, okrašena prav na ta način, najdena tudi v kraljevskih grobnicah, ki jih je odkril Woolley.

Tudi v mozaikih na nekaterih igralnih deskah so bili uporabljeni lapis lazuli, rdeč-kast apnenec, kosti in školjke. Kako si je treba predstavljati potek trgovine iz teh oddaljenih goratih predelov srednje Azije do južnih predelov Evfrata in Tigrisa? Z geografskega vidika je najlažja pot vzdolž reke Ind v današnjem Pakistanu. Iz delte reke Ind je pot lahko potekala čez Omanski zaliv proti Perzijskemu zalivu po morju. Trgovska ladja bi v 3. tisočletju pr.n.št. pristala neposredno na obali blizu Ura. To trgovsko pot je mogoče domnevati tudi na podlagi nekaterih drugih predmetov iz kraljevskih grobnic v Uru.

Arheometrične analize so pokazale, da je baker, uporabljen v nekaterih kositrnih bronastih predmetih iz Ura, izviral iz današnjega Omana na eni strani in severozahodne Indije na drugi. Nasprotno pa obstajajo dokazi o uvozu iz Mezopotamije v srednjo in južno Azijo od 4. in 3. tisočletja pr.n.št. dalje (Bartl, Bernbeck in Heinz 1995; Radner 2008; Wemhoff et al. 2018).

V zgodnji bronasti dobi je na območju današnjega Pakistana, Afganistana in zahodne Indije obstajala visoko razvita kultura, znana kot kultura Ind, civilizacija Inda ali kultura Harappa. Tudi tu so se razvila mestna središča, primerljiva z mezopotamskimi, s templji kot središči religije in gospodarske uprave, uporabljali so pečate in pisavo,

obstajali so rokodelci in hierarhična struktura prebivalstva. Drugo stično območje, ki ga razkrivajo predmeti iz kraljevih grobnic v Uru, je Anatolija. Izotopske analize so pokazale, da je del srebra, uporabljenega v predmetih iz Ura (npr. srebrne posode), izviral iz gorovja Taurus. Na splošno se zdi, da je v prvi polovici 3. tisočletja pr.n.št. obstajalo obsežno komunikacijsko omrežje, v okviru katerega so imela zgodnja dinastična središča v južni Mezopotamiji, kot npr. Ur / Tell el-Muqejjir, osrednji položaj.

Kot smo videli, so bile zgodnje dinastične elite južne Mezopotamije prisiljene vse kovine in druge eksotične surovine, kot sta lapis lazuli ali karneol, uvažati iz geografsko delno oddaljenih območij, saj v neposrednem porečju Evfrata in Tigrisa – z izjemo njihovih izvirov v notranjem in vzhodnem gorovju Taurus – ni bilo virov zaželenih surovin (Radner 2008; Amzallag 2009; Lehner 2014; Blum 2016; Kozal 2018; Salzmann 2019). Pomanjkanje surovin in njihov uvoz pa odpira tudi vprašanje, kakšno protiutež so imela na voljo mestna središča južne Mezopotamije in ali lahko nadzor nad trgovino pripišemo na splošno bolj razviti gospodarski in vojaški organizaciji. Iz starodavnih asirskih klinopisnih besedil lahko razberemo, da so v zgodnjem 2. tisočletju pr.n.št. z Anatolijo trgovali s posebno finimi tekstilijami iz južne Mezopotamije, zato se domneva, da je bila tekstilna proizvodnja zelo pomembna že v obdobju Uruka.

Po drugi strani pa je v regijah, ki so imele neposreden dostop do prav teh zaželenih virov surovin, zlasti v Anatoliji v prvi polovici 3. tisočletja pr.n.št. mogoče opaziti pojav močnejše razslojene družbe s posamezniki na čelu, ki so se od preostalega prebivalstva razlikovali po posebej bogato opremljenih grobnicah z izjemnimi grobnimi pridatki ter z dostopom do posebnih surovin in specializiranih rokodelcev. Ena prvih takšnih grobnic je tako imenovan »knežji grob« z arheološkega najdišča Arslantepe (Frangipane et al. 2001; Zimmermann 2009; Di Nocera 2018; Yalçın 2018).

Najdišče Arslantepe – »Levji hrib« – se nahaja ob zgornjem toku reke Evfrat na jugovzhodu Turčije v provinci Malatya. Starodavno ime je bilo Melid. Arheološka izkopavanja v Arslantepe že več kot 60 let izvaja italijanska ekipa, od 90-tih let 20. stoletja pa pod vodstvom italijanske arheologinje Marcelle Frangipane. Kraj je bil poseljen od bakrene do pozne bronaste dobe, tj. od 5. do 2. tisočletja pr.n.št., vendar je v povezavi s »knežjim grobom« pomembna predvsem naselbina iz zgodnjega 3. tisočletja pr.n.št., ki je enačena s fazama Arslantepe VI B1 in VI B2. »Knežji grob«, ki je bil z radiokarbonsko analizo datiran v čas okoli leta 2900 pr.n.št., je bil odkrit na zahodnem pobočju tella. Na globini 2 m je bila sredi jame, velike 4,5 x 3,5 m, odkrita kamnita skrinja, prekrita z veliko kamnito ploščo. V kamniti cisti je bil odkrit pokop moškega, ki je bil položen na bok, s skrčenimi nogami, na glavi je imel srebrne igle in jagode, v skrinjo pa so bili položeni tudi drugi pridatki kot dodatni nakit, posode in številno bronasto orožje, kot so meči, bodala in sulice. Poleg bogate posmrtno opreme v kamniti cisti, sta na veliki kamniti

plošči, ki je služila kot pokrov, ležala še dva človeška skeleta ter še dva ob kamniti skrinji. Spremljajoči pokopi so bili ohranjeni kot skeleti, prav tako v bočni legi s skrčenimi nogami, na enem skeletu pa je bil tudi bronast diadem in ostanki finega tekstila. Štirje posamezniki so bili mlad moški in tri mlade ženske, sledovi na okostjih pa so kazali, da so bili vsi štirje nasilno ubiti. Tako kot v primeru pokopov spremljevalcev v kraljevih grobnicah v Uru, si danes ne znamo predstavljati družbenega ali verskega konteksta, v katerem je bilo mogoče, da so morali drugi ljudje slediti umrlemu vladarju v smrt ali so to morda celo storili po svoji volji.

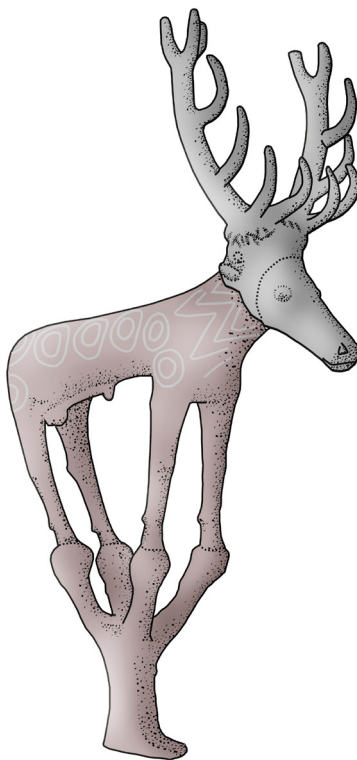
Najpomembnejši in najbolj znani zgodnje bronastodobni »knežji grobovi« v Anatoliji pa izvirajo iz Alaca Höyük v severni osrednji Anatoliji v provinci Çorum (Orthmann 1967; Bittel 1976; Pernicka 2006; Zimmermann 2008; Nakai et al. 2008; Zimmermann 2009; Yalçın in Gönül Yalçın 2018; Lichter 2018). Naselbinska vzpetina ima dolgo poselitveno zgodovino, od bakrene dobe v 6. tisočletju pr.n.št. do železne dobe v 1. tisočletju pr.n.št. Sistematične arheološke raziskave je v tridesetih letih 20. stoletja začelo Turško zgodovinsko društvo (Türk Tarih Kurumu). V zgodnjebronastodobnih plasteh 7-5 Alaca Höyük je bilo odkritih 14 grobov, ki so bili velike pravokotne kamnite konstrukcije (približno 3/4 x 4/5 m), pokrite z lesom. Sprva so domnevali, da grobovi izvirajo iz druge polovice 3. tisočletja pr.n.št., vendar je radiokarbonsko datiranje pokazalo, da so nekateri grobovi precej starejši, in sicer iz prve polovice 3. tisočletja pr.n.št. To grobove postavlja v primerljiv časovni okvir z zgodnjimi dinastičnimi kraljevimi grobnicami v Uru/Tell el-Muqejjirju v južni Mezopotamiji. Najstarejši grob je grob L, datiran v 27. stoletje pr.n.št., kar ga uvršča v isto stoletje kot grob Puabi. V grobovih Alaca Höyük so bili prav tako najdeni skeletni pokopi v bočnem položaju s skrčenimi nogami; pokopani so bili moški in ženske, odkriti pa so bili tudi dvojni pokopi. Opremljeni so bili z bogatimi grobnimi pridatki, vključno s posodami iz zlata in elektrona, nakitom iz zlata, jantarja in ahata ter bronastimi predmeti, okrašenimi s tavširanimi vložki iz srebra.

S tem se »knežji grobovi« jasno razlikujejo od drugih zgodnje bronastodobnih pokopov, ki so bili brez bogate grobne opreme in so bili položeni v preproste kamnite skrinje ali posode (pithoi). Omenimo naj zanimiv primer zgodnjebronastodobne nekropole Demircihöyük-Sarıket v zahodni osrednji Anatoliji v provinci Eskişehir, kjer s približno 75 % prevladujejo pokopi v eni ali dveh velikih posodah (pithoi) (Korfmann 1983; Seeher 2000; Massa in Şahoğlu 2011; Massa 2014). Večina grobov je bila opremljena z le nekaj grobnimi pridatki v obliki keramičnih posod, bronasto orožje, kot so kijasti glaviči ali bojni kiji, je zelo redko in verjetno označuje grobove oseb s posebnim statusom. Vendar so tudi ti grobovi domnevnih »voditeljev«, v primerjavi z grobovi iz Alaca Höyük, skromni.

V »knežjih grobnicah« Alaca Höyük je bilo odkritih 39 izjemnih bronastih predmetov v obliki žezla oz. figuric z upodobitvami jelenov, goveda ali umetelnih okrasnih

elementov v obliki koles, kar vodi k domnevi, da gre za statusne simbole ali verske predmete (Slika 41). Druga možna razlaga je, da ti predmeti predstavljajo okrasne nastavke za voz, še zlasti ker so bile na pokrovih grobov najdene tudi lobanje goveda, ki bi lahko bile od žrtvovanih vlečnih živali.

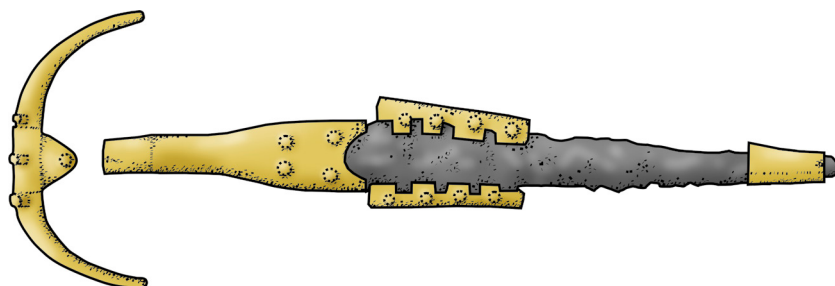
Nenavadna je tudi najdba bodala z zlatim ročajem in pozlačeno nožnico iz groba K, katerega rezilo je bilo izdelano iz meteoritskega železa (Slika 42). Grobnica K je ena najstarejših grobnic v Alaca Höyük in je datirana v prvo polovico 3. tisočletja pr.n.št. To pomeni, da je bodalo z železnim rezilom eno izmed najzgodnejših železnih najdb v Anatoliji, dolgo pred začetkom železne dobe v drugi polovici 2. tisočletja pr.n.št. in veliko prej, preden je predelava železa postala »samoumevna metalurška dejavnost«. Iz kasnejših hetitskih pisnih virov iz 2. tisočletja pr.n.št. je znano, da je bilo železo 40-krat dragocenejše od srebra.

Slika 41: Standarta/ prapor iz Alaca Höyük (risba po Bittel 1976)

»Knežji grobovi« v Alaca Höyüku veljajo za pokope Hattijcev, ki jih ne smemo zamenjevati s Hetiti, ki so v 2. tisočletju pr.n.št. prav tako živeli v Anatoliji. Hattijski in hetitski jeziki nimajo skupnih korenin in niso med seboj niso povezani. Medtem ko hetitščina spada med indoevropske jezike, še ni bilo mogoče ugotoviti, kateri doslej znani

jezikovni družini pripada hattijščina, pri čemer je sporna njena povezava s kavkaško jezikovno družino. Ohranili so se le fragmenti hattijskega jezika, praviloma besedila verske narave v okviru hetitskih arhivov iz 2. tisočletja pr.n.št. Iz 3. tisočletja pr.n.št. še niso bila najdena nobena besedila. Zato tudi nimamo podatkov o imenih ali statusu pokopanih v »knežjih grobovih« v Alaca Höyük. Sklepamo lahko le, da so bili očitno pripadniki zgodnjebronastodobne elite, ki je tako kot v Uru imela dostop do luksuznih dobrin, eksotičnih surovin in specializiranih rokodelcev, ter se je po izgledu in pridatkih v grobnicah jasno razlikovala od preostalega prebivalstva.

Slika 42: Alaca Höyük, bodalo z železnim rezilom (risba po Massa 2014)

Razvoj vladajočega razreda ali elite je mogoče opazovati tudi v zahodni Anatoliji v prvi polovici 3. tisočletja pr.n.št. Kot je že bilo jasno prikazano, je bila Anatolija po eni strani vir različnih surovin, uvoženih v Mezopotamijo, po drugi strani pa je zaradi svoje geografske lege zlasti zahodna Anatolija delovala kot posrednik med kulturami zahodne Azije in jugovzhodne Evrope. Eno od najpomembnejših in najbolj slavnih arheoloških najdišč, ki odraža medregionalne stike v zgodnji bronasti dobi, je Hisarlık-Tepe ali bolj znano kot Troja (Tolstikov, Trejster in König 1996; Easton 2002; Treister 2002; Korfmann 2006; Zimmermann 2006; Blum 2016; Pernicka, Ünlüsoy in Blum 2016; Kozal 2018).

Hisarlık-Tepe se nahaja v provinci Çanakkale v starodavni pokrajini Troadi (Troas) blizu ožine Dardanele (Hellespont) in ima dolgo zgodovino raziskav. Med letoma 1871 in 1890 je trgovec in arheolog Heinrich Schliemann vodil obsežna arheološka izkopavanja in Hisarlık-Tepe razlagal kot ostaline mesta Troja (Ilion), opisanega v Homerjevem epu »Iliada«. Tej interpretaciji so sledili tudi poznejši izkopavalci, kot sta Carl W. Blegen v 30-tih letih 20. stoletja in nemški prazgodovinar Manfred Korfmann, ki je med letoma 1988 in 2005 vodil nova arheološka izkopavanja na Hisarlık-Tepe. Dokončnega dokaza, da gre za Trojo, še vedno ni, vendar mnogi raziskovalci istovetijo Hisarlık-Tepe s Trojo.

Zaradi zamuljevanja leži današnji naselbinski grič več kilometrov v notranjosti. V prazgodovini je ustje reke Skamander (Skamandros) tvorilo zaliv, ki je naselju omogočal boljši dostop do morja. Zaščiteno ustje reke Skamander je bilo morda pomembno пристanišče za

ladje v pomorskem prometu. O naselitvi Hisarlık -Tepe obstajajo dokazi od začetka zgodnje bronaste dobe do bizantinskega obdobja, pri čemer je bilo skupno 10 obdobj (večinoma z več gradbenimi fazami) v njihovem zaporedju označenih kot Troia I-X. Troia I predstavlja najstarejšo zgodnjebronastodobno naselbino, Troia X pa najkasnejšo fazo kot sedež bizantinskega škofa. Nekatero prazgodovinsko naselbinsko plast (VI, VII a-b) so se ohranile le na pobočju, saj so jih v središču mesta uničile stavbe iz helenističnega, rimskega in bizantinskega obdobja. Zgodnja bronasta doba I-III obsega faze Troia I do III/IV, ki obsegajo približno čas od 2920 do 2200/2000 pr.n.št. in so poimenovane tudi kot »trojanska pomorska kultura«, saj se je območje razširjenosti enake materialne kulture raztezalo vzdolž obal severnega Egejskega in Marmarskega morja. Medtem ko je bila prva zgodnje bronastodobna naselbina na Hisarlık-Tepe (Troia I) še dokaj nepomembno obalno пристanišče t. i. kulture Troia-Yortan, je naselbina v drugi fazi (Troia II) doživela obsežno arhitektonsko širitev z monumentalno utrdbo in velikim megaronom v središču, verjetno v smislu kultne stavbe ali shajališča mestne skupnosti. V tem obdobju velja mesto za sedež vladarske hiše z nadregionalnimi stiki. Le-ti nadregionalni stiki naselbine iz obdobja Troia II na Hisarlık-Tepe so razvidni iz nekaterih izjemnih »zakladnih najdb«. Leta 1873 je Schliemann na globini več kot 8 m v niši znotraj vhoda FL v utrdbo najprej odkril kovinsko posodo in zlate predmete; sledile pa so še srebrne in zlate posode, zlati nakit, vključno z dvema umetelnima zlatima naglavnicama okrasjema, ter napadalno in zaščitno orožje (ščit) iz bakra in brona (Slika 43-44). Schliemann je domneval, da je njegova senzacionalna najdba kraljevi zaklad, natančneje zaklad kralja Priama iz Homerskih epov, zaradi česar je najdba tudi poimenovana kot »Priamov zaklad«. Skupno je bilo v plasteh iz zgodnje bronaste dobe odkritih 20 »zakladnih najdb« iz 3. tisočletja pr.n.št. s predmeti iz zlata (tudi zlati ingoti), srebra, elektrona, kamene strele, karneola, jantarja, bakra in brona, ki so označeni kot »zakladi A-S« (nem. »Schatzfunde A-S«, angl. »Treasure-Finds A-S«), pri čemer zaklad A predstavlja tako imenovani »Priamov zaklad«. Le ena od najdb je bila odkrita v grobnici (najdba R), vse druge so depojske oz. naselbinske in posamične najdbe.

Predmeti iz zakladnih najdb pričajo o zelo razvejanih in obsežnih trgovinskih povezavah in izmenjavi znanja ter izkušenj okoli sredine 3. tisočletja pr.n.št. Kot kažejo oblikovne vzporednice in uporabljeni eksotični materiali je Troja gojila stike z zelo različnimi območji, ki so segali od Irana, Mezopotamije, Egejskih otokov, Kavkaza in Ponta do Balkanskega polotoka. Nekatero posodo iz plemenitih kovin ali »zlati lističi« naglavnega okrasja so oblikovno in po tehnični plati podobni dragocenim najdbam iz zgodnje dinastičnih kraljevih grobnic v Uru/Tell el-Muqejjirju. Vendar pa tako kot v »knežjih grobovih« v Alaca Hüyük tudi tu manjkajo napisi, ki bi nam dali podatke o imenih ali nazivih elite iz zgodnje bronaste dobe v Troji.

Slika 43: Troja – Hisarlik-Tepe, »Priamov zaklad«
(Heinrich Schliemann, Atlas trojanischer Alterthümer (Leipzig 1874) Taf. 204)

Slika 44: Troja – Hisarlik-Tepe, zlati nakit, »Priamov zaklad« (Staatliche Museen zu Berlin, Museum für Vor- und Frühgeschichte, foto: Claudia Klein)

V nasprotju z Malo Azijo postanejo podatki o posameznih vladarjih, dinastijah, mestnih državah in zgodovinskih dogodkih na območju Evfrata in Tigrisa konkretni okoli sredine 3. tisočletja pr.n.št. Kot je bilo že omenjeno v uvodu, je bil eden najstarejših pisno zabeleženih spopadov v južni Mezopotamiji iz približno sredine 3. tisočletja pr.n.št. mejni spor med sumerskim vladarjem Eanatumom iz mesta Lagaš/Tell el-Hiba in njegovim rivalom - vladarjem iz mesta Umma, ki je zabeležen na t. i. »steli jastrebov« z najdišča Girso-Tello/Tall Lawh (Barrelet 1970; Orthmann 1975; Nissen 1983, 172; Winter 1985; Nissen 1999, 53).

Girso-Tello/Tall Law se nahaja približno 28 km severozahodno od mesta Lagaš/Tell el-Hiba v provinci Dhi Qar na jugu Iraka. »Stelo jastrebov« je leta 1878 odkril francoski diplomat Ernest de Sarzec. Ohranilo se je le nekaj večjih fragmentov; prvotno je bila verjetno visoka približno 180 cm in široka 130 cm. Stela, izdelana iz apnenca, je dobila ime po upodobitvi jastrebov, ki odnašajo ude in glave poraženih sovražnikov. Gre za dolgotrajen spor o mejnem zemljišču in kanalu med mestoma Lagaš in Umma. Vladar Lagaša je bil kralj (Ensi) Eanatum, ime vladarja mesta Umma ni znano. Predvideva se, da gre za vladarja z imenom Uš, ki je znan iz drugega besedila v povezavi z mejnim sporom z Lagašem. Napis in slikovne upodobitve na »steli jastrebov« govorijo o zmagovitem izidu spopada za Eanatuma in mesto Lagaš ter o usodi poražencev. Eanatum je na steli upodobljen pred falango bojevnikov, ki stopajo čez trupla poraženih sovražnikov, opremljenih s čeladami, sulicami in ščiti (Slika 45). Na drugi strani stele je ob kletki, polni ujetnikov, upodobljen mestni bog Lagaša, Ningir-

su, napis na steli pa jasno pove, da bo mesto Umma doletela božja kazen, če še naprej ne bo upoštevalo meje. Informacije o zgodovinskih ali političnih dogodkih, vladarjih, dinastijah itd. nudijo od druge polovice 3. tisočletja pr.n.št. dalje obsežne zbirke glinenih tablic, ki so kot palačni arhivi nastajali skozi daljše časovno obdobje.

Eden izmed najpomembnejših arhivov glinenih tablic s približno 25.000 besedili izvira iz kraja Mâri/Tell Harîrî, ki leži ob srednjem Evfratu v severovzhodni Siriji (Parrot 1959; Durand 1997; Durand 1998; Durand 2000; Fleming 2004; Margueron 2014). Na žalost je Mâri/Tell Harîrî eno od tistih arheoloških najdišč, ki so bila med nedavno državljansko vojno še posebej močno uničena. Od 30-tih let 20. stoletja so potekala arheološka izkopavanja, med drugim pod vodstvom francoskih arheologov André Parrota in Jean-Claude Marguerona. Že v 3. tisočletju pr.n.št. je bil Mâri zgodnje dinastična mestna država, saj je imela ugodno geografsko lego kot pomembno križišče trgovskih poti med jugom in severom ter obalo Levante. V 3.-2. tisočletju pr.n.št. je mesto dobilo značilen markanten krožni obris, kar kaže, da je bilo verjetno načrtovano na holocenski terasi reke Evfrat, s katero je bilo povezano s kanalom. Arheološka izkopavanja so pokazala, da so v Mâriju obstajale tri glavne faze poselitve. Za vsako od njih je bilo ugotovljeno, da je bilo mesto razrušeno in planirano ter ponovno obnovljeno oz. zgrajeno, pri čemer se je ohranila osnovna struktura mesta – krožni tloris z dvojno utrdbo. Te tri faze so označene kot mesto (= City) I-III.

Od najstarejše poselitve mesta I se je ohranilo le malo arheoloških ostalin, ki je na podlagi radiokarbonskih in termoluminiscenčnih analiz datirano v 30.-27. stoletje pr.n.št., kar ustreza mezopotamskim zgodnjim dinastičnim fazam I-II. Mesto II spada v pozno zgodnje dinastično obdobje in akadsko obdobje med 26. in 23. stoletjem pr.n.št. Za to drugo obdobje obstajajo številni pisani viri, ki govorijo o političnih razmerah. Domneva se, da so mesto II v 23. stoletju pr.n.št. uničile vojaške enote akadskega vladarja Narâm-Sîna. Zanj je faza, mesto III, je obstajalo med koncem 23. stoletja pr.n.št. in dokončnim uničenjem v 18. stoletju pr.n.št. Začetek te faze je opredeljen z dinastijo Sakkanakku. Shakkanakku bi naj bila prvotno oznaka za akadskega vojaškega guvernerja in domneva se, da je akadski vladar Narâm-Sîn prepustil osvojeno mesto v roke svojih guvernerjev in da je bila prek njih ustanovljena nova dinastija. Arhivi iz Mâri/Tell Harîrî so se ohranili prav zaradi uničenja palače v 18. stoletju pr.n.št. V tem obdobju je bilo mesto sedež vladarja z imenom Zimri-Lim, sodobnika zgodovinsko pomembnih vladarjev z začetka 2. tisočletja pr.n.št., kot sta bila asirski kralj Šamši-Adad I. in babilonski kralj Hammurapi. Kraljeva palača mesta III je glavni spomenik v Mâri in se imenuje tudi »palača Zimri-Lim«, čeprav njeni temelji segajo v 3. tisočletje pr.n.št. Uničenje mesta je povezano s spopadi s Hammurapijem. Besedila na glinenih ploščicah, ki zajemajo več stoletij, so napisana v akadščini in so poleg diplomatskih besedil, ki vsebujejo podatke o političnih razmerah, predvsem gospodarske narave z računi, naročili (npr. za stavbe) in trgovino.

*Slika 45: »Stela jastrebov« (del) z najdišča Girso-Tello/Tall Lawh
(vektorizirana ilustracija po Caubet in Pouyssegur 2001)*

Še en pomemben palačni arhiv ali več arhivov z besedili iz druge polovice 3. tisočletja pred našim štetjem izvira iz Eble/Tell Mardikha (Matthiae 1981; Archi 2015). Arheološko najdišče leži na severozahodu Sirije, dobrih 100 km zahodno od reke Evfrat, torej približno na polovici poti do obale Sredozemskega morja. S to lego je imela Ebla pomembno vlogo trgovskega vozlišča, kar je razvidno tudi iz najdenih besedil z vsebino, povezano s trgovino. Od sredine 60-tih let 20. stoletja so v Ebli/Tell Mardikhu potekala arheološka izkopavanja pod vodstvom italijanskega arheologa Paola Matthiae. Kraj je bil naseljen že od 4. tisočletja pr.n.št. in so ga vedno znova naseljevali vse do prvih stoletij našega štetja, vendar je dosegel svoj razcvet in pomembnost v drugi polovici 3. tisočletja pr.n.št. ter med 19. in 17. stol. pr.n.št.

Tako kot arhivi iz Mâri/Tell Harîrî so se tudi palačni arhivi A-H iz Eble z več tisoč glinenimi tablicami ohranili zaradi uničenja »kraljeve palače G« v 23. stoletju pr.n.št., kjer so bile tablice shranjene v različnih prostorih. Prvotno nežgane glinene tablice so bile žgane med požarom, ki je uničil palačo, vendar je sporno, kaj je bil vzrok požara. V glavnem arhivu C je bilo na lesenih policah shranjenih 1757 glinenih tablic, razvrščenih po

posameznih uradnikov in vsebini; nekateri dokumenti (tablice) so bili shranjeni tudi v košarah. Administrativna besedila zajemajo obdobje približno 40 let, pri čemer so prevladovali zapisi o tekstilu ter plemenitih kovinah, zlatu in srebru. Poleg gospodarskih besedil, ki predstavljajo nedvomno večino, vsebujejo arhivi tudi pravne dokumente ter besedila diplomatske in verske narave. Med drugim nudijo upravna besedila tudi zanimiv vpogled v življenje žena v zgodnji bronasti dobi. V palači so ženske opravljale različna dela, bile so na primer vrtnarice, pevke, tkalke ali mlinarice (za mletje žita). Plačilo v obliki žita in volne je bilo običajno nižje kot pri moških delavcih. Besedila iz arhiva v Ebli so napisana v sumerski klinopisni pisavi in eblaitščini, lokalnem narečju, ki za razliko od sumerščine spada med semitske jezike.

Kot že prikazano, obstajajo prvi pisni zapisi iz sredine 3. tisočletja pr.n.št., ki prinašajo zelo neposredne stvarne podatke o političnih dogodkih in posameznih vladarjih. Tako se nam prvič orisuje veliko bolj konkretna zgodovinska slika, kot je bila na voljo za vsa predhodna obdobja. Na nek način predstavljajo ti pisni viri pomembno cezuro, saj označujejo prehod v zgodovinsko obdobje Zahodne Azije. Kljub temu ostajajo tudi v drugi polovici 3. tisočletja pr.n.št. ključni podatki iz arheoloških raziskav, še zlasti za tiste regije, ki še niso imele lastne pisne tradicije in so bile le v stiku s pismenimi ljudstvi na območju Evfrata in Tigrisa. Sredi 3. tisočletja pr.n.št. je zaslediti prve razpoznavne znake, da so posamezni vladarji poskušali razširiti svoje področje nadzora preko meja ozemlja lastne mestne države. Pri tem naj še enkrat spomnimo na tako imenovano »stelo jastrebov«, ki priča o mejnem sporu med dvema sumerskima vladarjema, natančneje med kraljem Eanatumom iz mesta Lagaš/Tell el-Hiba in vladarjem neznanega imena iz sosednjega mesta Umma. Mesto Umma je bilo v tem spopadu poraženo, vendar je njenim vladarjem očitno pozneje ponovno uspelo prevzeti oblast. Tako je iz prve polovice 24. stoletja pr.n.št. znan sumerski kralj Lugalzagesi iz mesta Umma, ki je imel nadzor nad več mestnimi državami v južni Mezopotamiji. To je povzročilo novo politično konstelacijo, ki je v naslednjih stoletjih privedla do oblikovanja centralne države. V tem političnem kontekstu se v 24. stoletju pr.n.št. pojavi ime vladarja, ki se je stoletja navajal kot idealen vladar – Sargon Akadski ali Sargon I. (2334-2279 pr.n.št.) (Franke 1995; Liverani 1993; Van de Mieroop 1999; Nissen 1999). Podatki o Sargonovem izvoru, ki so zabeleženi v številnih starodavnih bližnjevzhodnih besedilih, so legendarne narave in znane kot »Sargonova legenda«. Nesporno naj bi bilo le, da Sargon ni izhajal iz kraljeve družine in da ga je treba označiti kot samodržca. Po nekaterih izročilih naj bi bil Sargon nezakonski otrok neke svečenice, ki naj bi ga izpostavila v košari na Evfratu, ki jo je našel vrtnar kralja Kiša. Odraščal bi naj v mestu Kiš (Tall al-Uhajmir blizu Babilona), saj se v neki poznejši pripovedi omenja kot kraljevi točaj. Na dvoru kralja Kiša Ur-Zababe se je Sargonu očitno uspelo povzpeti in prevzeti oblast, čeprav ni povsem jasno, kako se je to zgodilo. Znano je le, da se je po strmoglavljenju Ur-Zababe imenoval za »kralja Kiša«.

Sargon sam je svojo moč in oblast označil kot od bogov dano, s čemer je utemeljeval tudi svojo kraljevsko legitimnost; v kraljevih napisih na primer piše, da mu je bog Enlil podaril »Zgornje morje« (Sredozemlje) in »Spodnje morje« (Perzijski zaliv). Sargon je ustanovil novo prestolnico z imenom Akad ali Agade, ki je morda ležala v bližini Kiša, a doslej še ni bila odkrita kot arheološko najdišče. Po prevzemu oblasti je Sargonu očitno uspelo hitro razširiti svoje ozemlje. Razmere so bile ugodne, saj mu je z zmago nad kraljem Umme Lugalzagesijem, ki je že pred tem uspešno osvojil ozemlja na jugu Babilonije, pripadlo razmeroma obsežno območje. Še naprej je širil svojo oblast in velja za prvega mezopotamskega vladarja, ki je pod svojo oblastjo združil celotno območje Evfrata in Tigrisa, torej južno in severno Mezopotamijo. To je bilo prvič, da je bilo tako obsežno ozemlje pod kontrolo enega samega vladarja. Sargonova osvajanja so segala tudi onkraj Evfrata in Tigrisa (do Anatolije), vendar nikoli niso bila trajno priključena Akadskemu kraljestvu. Tudi akadске trgovske povezave so bile gotovo daljnosežne in so segale vse do srednje in južne Azije, kar dokazujejo arheološke najdbe – v obeh smereh.

V poznejših mezopotamskih virih je bil Sargon vedno spoštovan kot zgleden vladar. O tem, kdaj natančno je vladal in kako dolgo, še teče diskusija. Sargonovo ekspanzivno politiko so nadaljevali tudi njegovi nasledniki, tako da štejemo njegovega poveličevanega vnuka Narām-Sîna (2254-2218 pr.n.št.) poleg Sargona za enega najpomembnejših vladarjev akadске dinastije. Bil je prvi vladar, ki je bil upodobljen z atributom krone z rogovi, kar je bil znak njegovega božanskega poveličanja. Upodobitev Narām-Sîna s krono z rogovi je na primer na znani steli zmage Narām-Sîna, ki so jo v 19. stoletju našli v elamitski prestolnici Susa, kamor je prispela skupaj s številnimi drugimi stelami in kipi kot vojni plen v 12. stoletju pr.n.št.

Prevlada akadске dinastije je trajala približno 150 let, konec 23. stoletja pr.n.št. pa so se politične razmere v Mezopotamiji ponovno drastično spremenile.

Glosar

Analize svinčevih izotopov

Analitična tehnika za identifikacijo kemične sestave snovi. Arheometrične analize kot analize svinčevih izotopov s pomočjo masne spektrometrije nam omogočajo ugotavljanje izvora surovin, iz katerih so predmeti.

Arheobotanika

Arheobotanika proučuje vse rastlinske ostanke iz arheoloških izkopavanj in daje pomembne informacije o življenjskemu slogu (nabiralništvo, poljedelstvo), prehrani in nekdanjem okolju.

Arheometrija

Metode, ki se uporabljajo v arheometriji izhajajo iz disciplin kot so kemija, fizika, mineralogija in molekularna biologija. Arheometrične metode se lahko uporabljajo za razjasnitev vprašanj o starosti, izvoru, vrsti materialov in nekdanjem okolju oziroma razmerah v okolju.

Arheozoologija

Arheozoologija proučuje živalske ostanke iz arheoloških izkopavanj in daje pomembne podatke o živinoreji, lovu in ribolovu, prehranjevalnih navadah, pogrebnih običajih (npr. živali kot grobni dodatki) ter nekdanjem okolju.

Bukranion (množina: bukrania)

Označuje naslikan ali modeliran / izklesan okras goveje lobanje z rogovi. Ta okras je lahko replika ali pa vključuje goveje lobanje in/ali rogove.

Damasceniranje

Opisuje okras, pri katerem so vstavki iz mehkih barvanih ali plemenitih kovin, npr. zlata, vdeleni v tršo kovinsko površino drugih barv (intarzija). V ta namen se v podstavek z buri-
nom ali dletom naredi poglobitev, v katero se nato vbije ali pritiska kovinski vložek.

Dendrokronološko datiranje

Metoda temelji na določanju širin lesnih branik. Širina branik namreč od leta do leta variira, odvisno od prirastka, ki je odvisen od naravnih pogojev v določenem letu. Vendar so širine branik iste vrste iz določenega rastišča načeloma enake. Vzorci so lahko datirani s pomočjo obstoječih referenčnih dendrokronoloških sekvenc.

Depojska najdba

Depojske najdbe se nanašajo na posamezne predmete ali skupine predmetov, ki so bili položeni, zakopani ali potopljeni hkrati. Kot vzroki za odlaganje se obravnavajo sakralni ali profani razlogi, vsekakor pa ne gre za ostanke pokopov (grobne pridatke) ali ostanke naselbinske dejavnosti.

Geofizikalne raziskave

Različne geofizikalne metode, kot so metoda električne upornosti, georadar ali geomagnetne meritve, se uporabljajo za nedestruktivno opazovanje arheoloških ostankov, skritih v tleh.

Hiatus (latinsko; prekinitev)

Označuje obdobje brez najdb. Hiatus se lahko nanaša na posamezno stavbo, naselbino, grobišče ali celotno območje ki je bilo uporabljeno skozi daljše časovno obdobje.

»Hilly Flanks« (»hriboviti obronki«)

Območja z veliko ekološko raznolikostjo, zlasti na gorskih območjih ali gorskih pogorjih z bolj razčlenjenim reliefom. Tako imenovana »hilly flanks« so prinesla veliko dokazov o zgodnji udomačitvi živali in rastlin.

Inanna

Sumerska boginja, ki so častili v Uruku skupaj z njenim očetom, bogom An/Anu, v glavnem svetišču Eanna. V akadščini je znana kot Ištar.

In situ (latinsko; na tem mestu)

V arheologiji ta latinski izraz pomeni, da je bila najdba med izkopavanjem najdena na prvotnem mestu ali da je bila še vedno na mestu prejšnje uporabe.

»Kaunakes«

V grščini dejansko »debel plašč«, gre za oblačila sešita iz posameznih kosov živalskega kožuha (drobnice).

Karum, obdobje Karumov

Okoli 2000 pr. n. št. se pojavili v Anatoliji stare asirske trgovske postojanke. Iz besedil je znano, da so se stare asirske trgovske postojanke imenoval karū-mi (ednina karum). Po teh trgovskih mestih se prvo stoletje drugega tisočletja pr. n. št. v Anatoliji imenuje obdobje Karumov.

Kebaran, Kebarien

Starejša faza epipaleolitika med 18.000 in 12.000 pr. n. št., poimenovana po jami Kebara v današnjem Izraelu. V Kebaranu so za opaziti spremembe pri izbiranju življenjskih prostorov, surovin za hrano in pri obdelavi hrane. To je začetek kompleksnega prehoda iz lovsko-nabiralniškega na sedentarni način življenja s poljedelstvom in živinorejo.

»Levantinski koridor«

Območje v južnem Levantu, v Izraelu, Palestini in Jordaniji do severne Sirije. Do sredine 20. stoletja so raziskovalci domnevali, da je bila južna levantinska regija prostor, kjer je prišlo do prve udomačitve rastlin in živali.

Mikroliti

Mikroliti so zelo majhna kamnita orodja, ki so ljudi uporabljajo v sestavljenih orodij, kot so srpi. Polkrožni mikroliti se imenuje »lunates«.

Natufian

Mlajša faza epipaleolitika med 12.000 in 10.500 / 9.500 pr. n. št. je poimenovana po več najdiščih v Wadi Al-Natufu v Palestini.

»Neolitska revolucija«

Opisuje pojav sedentarnega načina življenja s kmetijstvom in živinorejo ter kultiviranimi oz. udomačenimi rastlinami in živalmi na Bližnjem vzhodu. Izraz je skoval teoretični arheolog Vere Gordon Childe med 30. in 50. letom 20. stoletja. Njegova teorija je bila, da je proces udomačitve prvič potekal na območjih z oazami, kjer so bili ljudje in živali v tesnem stiku.

Piktogram

Simbol, ki izraža pomen s slikovno upodobitvijo fizičnega predmeta.

Pintadera

Pečatnik, narejen iz gline. Pečatniki in pečatenje kažeta, da so se ljudje začeli intenzivno ukvarjati z lastnino in s tem, kdo je za njo odgovoren.

Pitos

Velika posoda za shranjevanje, včasih visoka kot človek, ki je lahko opremljena z ročaji ali držaji, včasih tudi okrašena.

PPNA, PPNB, PPNC (faze A, B in C predkeramičnega neolitika)

Izraz »predkeramični neolitik« – na kratko PPN (angleško: Pre-Pottery Neolithic) – je uvedla Kathleen Kenyon po odkritjih v Jerichu – Tell es-Sultan. Predkeramični neolitik tako označuje razvojno stopnjo, v kateri obstajajo znaki neolitskega načina življenja s poljedelstvom in živinorejo, vendar posode še niso bile izdelane iz žgane gline.

Radiokarbonsko datiranje

S to metodo je mogoče določiti starost organskih materialov in temelji na dejstvu, da organizmi (živali in rastline) vsebujejo enako koncentracijo izotopa ogljika C14 kot je v atmosferi. S prekinitvijo življenjskega kroga se vnos izotopa ogljika 14C v organizem prekine in nato postopoma zmanjšuje.

»Rodovitni polmesec«

Naravni pas, kjer je bilo mogoče poljedelstvo brez namakanja in je igral ključno vlogo pri razvoju starih civilizacij Bližnjega vzhoda. »Rodovitni polmesec« se razteza od gorovja Zagros na vzhodu v današnjem Iranu do gorovja Taurus v jugovzhodni Turčiji in naprej proti zahodu ob levatinski obali do Palestine, Izraela in Jordanije.

Tell (tudi Tall, Tepe, Höyük, Toumba, Magoula itd.)

Različni izrazi se nanašajo na umeten hrib, ki je nastal skozi tisočletja z zaporedjem grajenja naselbin. Pri tem so na ruševinah predhodnih naselij vedno znova gradili nova naselja, kar je povišalo višino hriba.

Termoluminiscenčno datiranje

Je metoda za določanje starosti keramičnih ali drugih predmetov, ki so bili žgani oz. v stiku z ognjem. Kristaliničen material se med meritvami segreje in termoluminiscenca oddaja šibek svetlobni signal, ki je sorazmeren z dozo sevanja, ki jo material absorbira.

Tokens (žetoni)

Gre za majhne glinene predmete geometrijskih oblik, ki so bili uporabljeni pri štetju blaga. Nekateri žetoni kažejo tudi bolj kompleksne oblike, ki lahko prikazujejo konkretne predmete kot so majhne posode.

Kultura Troia-Yortan

Materialna kultura zgodnje bronaste dobe I, razširjena na trakijski obali ob Marmarskem morju, Troadi, otoku Lemnos, območju okoli Izmirja in območju Yortana.

„White Ware“

ali „Vaisselle Blanche“ predstavlja posodje iz apnenčastega ometa.

Yarmoukian/ Yarmukian, kultura Yarmuk

Prva stopnja keramičnega neolitika v južnem Levantu v 8.–7. tisočletju pr. n. št. Vključuje dve fazi, A in B, poimenovana pa je po reki Yarmouk.

Zigurat

Monumentalni umetni plato (terasa) iz na zraku sušene glinene opeke, med katero so za stabilizacijo uporabili plasti organskega, rastlinskega materiala. Sedež božanstva oziroma njegov tempelj, zlasti tempelj ustreznega mestnega boga.

»Zlati trikotnik«

Območje ob vznožju gorovja Taurus v regiji Srednjega in Zgornjega Evfrata in ob vznožju gorovja Zagros v regiji Zgornjega Tigrisa je poimenovan »zlati trikotnik« in predstavlja območje izvora neolitika z udomačenimi živalmi in rastlinami.

Zlitina

V metalurgiji se beseda zlitina nanaša na homogen kovinski material, izdelan iz vsaj dveh elementov. Najpomembnejša zlitina v prazgodovini je bil kositrni bron, zlitine bakra in kositra.

Literatura

Uvodi

Adams, Amanda. 2010. *Ladies of the Field: Early Women Archaeologists and Their Search for Adventure*. Vancouver: Greystone Books.

Älteste Monumente. 2007. *Vor 12.000 Jahren in Anatolien: Die ältesten Monumente der Menschheit*. Stuttgart: Konrad Theiss Verlag.

Benecke, Norbert. 1994. *Der Mensch und seine Haustiere: die Geschichte einer jahrtausendealten Beziehung*. Stuttgart: Konrad Theiss Verlag.

Bourke, Stephen. 2014. *Der Nahe Osten. Von der Urgeschichte über Babylonien bis zum Aufstieg des Islam*. Kerdriel: Libroero.

Caubet, Annie in Patrick Pouyssegur. 2001. *Der Alte Orien. Von 12.000 bis 300 v. Chr.* Frechen: Komet.

Crüsemann, Nicola, Margarete van Ess, Markus Hilgert in Beate Salje (ur.). 2013. *Uruk - 5000 Jahre Megacity: Begleitband zu den gleichnamigen Ausstellungen in den Staatliche Museen zu Berlin vom 25. April bis 8. September 2013 und in den Reiss-Engelhorn-Museen Mannheim vom 20. Oktober 2013 bis 21. April 2014*. Publikation der Reiss-Engelhorn-Museen 58. Petersberg: Michael Imhof Verlag.

Gimbutas, Marija. 1989. *The language of the goddess: unearthing the hidden symbols of western civilization*. San Francisco: Harper & Row.

Gimbutas, Marija. 1991. *The civilization of the goddess: the world of Old Europe*. San Francisco: Harper & Row.

Hethiter 2002. *Die Hethiter und ihr Reich: das Volk der 1000 Götter*. Stuttgart: Konrad Theiss Verlag.

Hodder, Ian. 2012. *Entangled: An Archaeology of the Relationships Between Humans and Things*. Chichester: Wiley- Blackwell.

Hrouda, Barthel. 1997. *Mesopotamien. Die antiken Kulturen zwischen Euphrat und Tigris*. München: Beck.

Hrouda, Barthel. 2003. *Der Alte Orient. Geschichte und Kultur des alten Vorderasien*. München: Bassermann.

- Klengel-Brandt, Evelyn (ur.). 1997. *Mit Sieben Siegeln versehen: Das Siegel in Wirtschaft und Kunst des Alten Orients*. Mainz: Verlag Philipp von Zabern.
- Koch, Heidemarie. 2007. *Frauen und Schlangen: Die geheimnisvolle Kultur der Elamer in Alt-Iran*. Kulturgeschichte der Antiken Welt 114. Mainz: Verlag Philipp von Zabern.
- Marzahn, Joachim in Beate Salje (ur.). 2003. *Wiedererstehendes Assur: 100 Jahre deutsche Ausgrabungen in Assyrien*. Mainz: Verlag Philipp von Zabern.
- McCall, Henrietta. 2001. *The life of Max Mallowan: Archaeology and Agatha Christie*. London: British Museum Press.
- Nissen, Hans Jörg. 1983. *Grundzüge einer Geschichte der Frühzeit des Vorderen Orients*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Nissen, Hans Jörg. 1999. *Geschichte Alt-Vorderasiens*. Oldenbourg Grundriss der Geschichte 25. München: Oldenbourg Verlag.
- Parrot, André. 1983. *Sumer und Akkad*. München: Beck.
- Roaf, Michael. 1990. *Cultural atlas of Mesopotamia and the Ancient Near East*. New York: Facts on File.
- Schmidt, Klaus 2006. *Sie bauten die ersten Tempel: Das rätselhafte Heiligtum am Göbekli Tepe*. München: Beck.
- Sumerer 1994. *Die blühenden Städte der Sumerer*. Köln: Time Life Books.
- Trümpler, Charlotte. 1999. *Agatha Christie und der Orient. Kriminalistik und Archäologie*. Essen: Scherz Verlag.
- Von Soden, Wolfram. 1992. *Einführung in die Altorientalistik*. 2. Auflage. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Wartke, Ralf-B. 2008. *Auf dem Weg nach Babylon. Robert Koldewey – Ein Archäologenleben*. Mainz: Verlag Philipp von Zabern.

Epi-paleolitik in predkeramični neolitik

- Alarashi, Hala. 2016. Butterfly Beads in the Neolithic Near East: Evolution, Technology and Socio-cultural Implications. *Cambridge Archaeological Journal* 26(3): 493–512.
- Asouti, Eleni. 2006. Beyond the Pre-Pottery Neolithic B interaction sphere. *Journal of World Prehistory* 20: 87–126.
- Asouti, Eleni in Dorian Q. Fuller. 2012. From foraging to farming in the southern Levant: the development of Epipalaeolithic and Pre-pottery Neolithic plant management strategies. *Vegetation History and Archaeobotany* 21(2): 149–162.

Aurenche, Olivier in Stefan Karol Kozłowski. 1999. *La Naissance du Néolithique au Proche-Orient ou le Paradis Perdu*. Paris: Editions Errance.

Bar-Yosef, Ofer. 1986. The Walls of Jericho: An Alternative Interpretation. *Current Anthropology* 27(2): 157-162.

Bar-Yosef, Ofer. 1998. The Natufian Culture in the Levant, Threshold to the Origins of Agriculture. *Evolutionary anthropology: issues, news, and reviews* 6(5): 159-177.

Bar-Yosef, Ofer. 2011. Climatic Fluctuations and Early Farming in West and East Asia. *Current Anthropology* 52(4): 175-193.

Bar-Yosef, Ofer in François R. Valla. 1990. The Natufian Culture and the Origin of the Neolithic in the Levant. *Current Anthropology* 31(4): 433-436.

Belfer-Cohen, Anna in Nigel Goring-Morris. 2011. Becoming Farmers: The Inside Story. *Current Anthropology* 52(4): 209-220.

Belfer-Cohen, Anna in Nigel Goring-Morris. 2013. Breaking the Mold: Phases and Facies in the Natufian of the Mediterranean Zone. In *Natufian Foragers in the Levant. Terminal Pleistocene Social Changes in Western Asia*, ur. Bar-Yosef, Ofer in François R. Valla, 544-561. International Monographs in Prehistory, Archaeological Series 19. Ann Arbor: Berghahn Books.

Belfer-Cohen, Anna in Nigel Goring-Morris. 2014. The Upper Palaeolithic and Earlier Epi-Palaeolithic of Western Asia. In *The Cambridge World Prehistory*, ur. Renfrew, Colin in Paul G. Bahn, 1381-1407. Cambridge: Cambridge University Press.

Benz, Marion. 2000. *Die Neolithisierung im Vorderen Orient: Theorien, archäologische Daten und ein ethnologisches Modell*. Studies in Early Near Eastern Production, Subsistence, and Environment 7. Berlin: ex oriente.

Braidwood, Robert J. in Linda Braidwood. 1950. Jarmo: A village of early farmers in Iraq. *Antiquity* 24: 189-195.

Braidwood, Robert J. 1952. *The Near East and the Foundation for Civilization*. Eugene: University of Oregon Press.

Carter, Tristan in Marina Milić. 2013. The consumption of obsidian at Neolithic Çatalhöyük: a long-term perspective. In *Stone Tools in Transition: From Hunter-Gatherers to Farming Societies in the Near East*, ur. Borrell, Ferran, Juan J. Ibáñez in Miquel Molist, 495-508. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona.

Childe, Vere G. 1951. *Man makes Himself*. New York: New American Library.

Dietrich, Laura et al. 2019. Cereal processing at Early Neolithic Göbekli Tepe, southeastern Turkey. *PLoS ONE* 14(5): e0215214. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0215214>.

- Dietrich, Oliver et al. 2012. The role of cult and feasting in the emergence of Neolithic communities. New evidence from Göbekli Tepe, south-eastern Turkey. *Antiquity* 86: 674–695.
- Finleyson, Cheryl in Bill Makarewicz. 2018. Contextualizing Beidha, Jordan, in the southern Levantine PPNB: Communal architecture and chronology. *Paléorient* 44(1): 35-55.
- Flannery, Kent V. 1969. Origins and ecological effects of early domestication in Iran and the Near East. In *The Domestication and Exploitation of Plants and Animals*, ur. Ucko, Peter G. in William Dimbleby, 73–100. London: Gerald Duckworth.
- Garstang, John. 1948. *The Story of Jericho*. London: Marshall, Morgan & Scott.
- Gebel, Hans Georg K. et al. (ur.). 2006. *Basta II. The Architecture and Stratigraphy*. Bibliotheca neolithica Asiae meridionalis et occidentalis & Yarmouk University, Monograph of the Faculty of Archaeology and Anthropology 5. Berlin: ex oriente.
- Gebel, Hans Georg K. 2014. Territoriality in Early Near Eastern Sedentism. *Neo-Lithics* 2-14: 23-44.
- Gebel, Hans Georg K. et al. 2004. Ba'ja Hidden in the Petra Mountains, II. Preliminary results of the 1999–2000 investigations. In *Central Settlements in Neolithic Jordan: Proceedings of a Symposium Held in Wadi Musa, Jordan, 21st-25th of July, 1997*, ur. Bienert, Hans-Dieter, Hans Georg K. Gebel in Reinder Neef, 119-144. Studies in Early Near Eastern Production, Subsistence, and Environment 5. Berlin: ex oriente.
- Goring-Morris, Nigel. 1987. *At the Edge. Pleistocene Hunter-Gatherers in the Negev and Sinai*. British Archaeological Reports, International Series 361. Oxford: British Archaeological Reports.
- Goring-Morris, Nigel. 1998. Complex hunter-gatherers at the end of the Paleolithic: 20,000-10,000 BP. In *The Archaeology of Society in the Holy Land*, ur. Levy, Thomas E., 141-167. New York: Facts on file.
- Goring-Morris, Nigel in Anna Belfer-Cohen. 2008. A Roof Over One's Head: Developments in Near Eastern Residential Architecture Across the Epipalaeolithic–Neolithic Transition. In *The Neolithic Demographic Transition and its Consequences*, ur. Bocquet-Appel, Jean-Pierre in Ofer Bar-Yosef, 239-286. New York: Springer.
- Goring-Morris, Nigel in Anna Belfer-Cohen. 2013. Ruminations on the role of periphery and centre for the Natufian. In *Natufian Foragers in the Levant. Terminal Pleistocene Social Changes in Western Asia*, ur. Bar-Yosef, Ofer in François R. Valla, 562-583. International Monographs in Prehistory, Archaeological Series 19. Ann Arbor: Berghahn Books.
- Harney, Éadaoin et al. 2018. Ancient DNA from Chalcolithic Israel reveals the role of population mixture in cultural transformation. *Nature Communications* 9(1): 1-11.

Hauptmann, Harald. 1991/92. Nevalı Çori. Eine Siedlung des akramischen. Neolithikums am mittleren Euphrat. *Nürnberger Blätter zur Archäologie* 8: 15-33.

Hauptmann, Harald. 1993. Ein Kultgebäude in Nevalı Çori. In *Between the Rivers and over the Mountains. Archaeologica Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata*, ur. Frangipane, Marcella, Harald Hauptmann, Mario Liverani, Paolo Matthiae in Machteld J. Mellink, 37-69. Rome: Dipartimento di Scienze Storiche Archeologiche e Antropologiche dell'Antichità Università di Roma.

Hillman, Gordon C. 2000. Abu Hureyra 1: The Epipaleolithic. In *Village on the Euphrates. From Foraging to Farming at Abu Hureyra*, ur., Moore, Andrew Michael Tangye, Gordon C. Hillman in Anthony J. Legge, 327-399. London, New York: Oxford University Press.

Hillman, Gordon C. et al. 2001. New evidence of Lateglacial cereal cultivation at Abu Hureyra on the Euphrates. *The Holocene* 11: 383-393.

Kenyon, Kathleen M. 1952. Excavations at Jericho, 1952. Interim Report. *Palestine Exploration Quarterly* 84: 62-82.

Kenyon, Kathleen M. 1954. Excavations at Jericho, 1954. *Palestine Exploration Quarterly* 86: 45-63.

Kenyon, Kathleen M. 1960. Excavations at Jericho, 1957-1958. *Palestine Exploration Quarterly* 92: 88-113.

Kenyon, Kathleen M. 1981. *Excavations at Jericho. Vol. III. The Architecture and Stratigraphy of the Tell*. London: British School of Archaeology in Jerusalem.

Kozłowski, Stefan Karol in Olivier Aurenche. 2005. *Territories, Boundaries and Cultures in the Neolithic Near East*. British Archaeological Reports, International Series 1362. Oxford: British Archaeological Reports.

Lazaridis, Iosif et al. 2016. Genomic insights into the origin of farming in the ancient Near East. *Nature* 536: 419-424.

Moore, Andrew Michael Tangye, Gordon C. Hillman in Anthony J. Legge 2000. *Village on the Euphrates. From Foraging to Farming at Abu Hureyra*. London, New York: Oxford University Press.

Nigro, Lorenzo 2017. Beheaded ancestors: Of skulls and statues in pre-pottery Neolithic Jericho. *Scienze dell'Antichità* 23(3): 3-30.

Nissen, Hans J., Mujahed Muheisen in Hans Georg K. Gebel (ur.). 2004. *Basta I. The Human Ecology*. Bibliotheca neolithica Asiaemerdionalis et occidentalis & Yarmouk University, Monograph of the Faculty of Archaeology and Anthropology 4. Berlin: ex oriente.

Perschke, Reena. 2013. Kopf und Körper: der ‚Schädelkult‘ im vorderasiatischen Neolithikum. In *„Irreguläre“ Bestattungen in der Urgeschichte: Norm, Ritual, Strafe ...? ur. Müller-Scheeßel, Nils*, 95-110. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 19. Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt.

- Postgate, John N. in Marvin Adell Powell (ur.). 1995. *Domestic Animals of Mesopotamia Part II. Bulletin on Sumerian Agriculture* 8. Cambridge: University of Cambridge, Faculty of Oriental Studies.
- Rollefson, Gary O. 1983. Ritual and Ceremony at Neolithic Ain Ghazal (Jordan). *Paléorient* 9(2): 29-38.
- Rollefson, Gary O. 1984. 'Ain Ghazal: An Early Neolithic Community in Highland Jordan, near Amman. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 255: 3-14.
- Rollefson, Gary O. 1986. Neolithic 'Ain Ghazal (Jordan): Ritual and Ceremony, II. *Paléorient* 12(1): 45-52.
- Rollefson, Gary O. 1989. The Aceramic Neolithic of the Southern Levant: The View from 'Ain Ghazal. *Paléorient* 15(1): 135-140.
- Rollefson, Gary O. et al. 1984. The pre-pottery neolithic B village of Ain Ghazal (Jordan). Preliminary report of the 1982 excavation season. *Mitteilungen der Deutschen Orientgesellschaft* 116: 139-183.
- Sala, Maura. 2014. The Archaeological Expeditions to Tell es-Sultan (1868–2012). In *Archaeology in the Land of 'Tells and Ruins': A History of Excavations in the Holy Land Inspired by the Photographs and Accounts of Leo Boer*, ur. Wagemakers, Bart, 117-130. Oxford, Philadelphia: Oxbow Books.
- Samuelian, Nicolas et al. 2006. Final Natufian architecture at 'Eynan ('Ain Mallaha) Approaching the diversity behind uniformity. In *Domesticating Space: Construction, Community, and Cosmology in the Late Prehistoric Near East*, ur. Banning, Edward Bruce in Michael Chazan, 35-42. Studies in Early Near Eastern Production, Subsistence, and Environment 6. Berlin: ex oriente.
- Schmandt-Besserat, Denise. 1997. Animal Symbols at 'Ain Ghazal. *Expedition* 39(1): 48-57.
- Schmandt-Besserat, Denise (ur.). 2013. *Symbols at 'Ain Ghazal. 'Ain Ghazal Excavation Reports* 3. Bibliotheca neolithica Asiaemeridionalis et occidentalis, Monograph of the Faculty of Archaeology and Anthropology (Yarmouk University). Berlin: ex oriente.
- Schmidt, Klaus 1988. Nevalı Çori: Zum Typenspektrum der Silexindustrie und der übrigen Kleinfunde. *Anatolica* 15: 161-202.
- Schmidt, Klaus 2010. Göbekli Tepe: the Stone Age Sanctuaries. New results of ongoing excavations with a special focus on sculptures and high reliefs. *Documenta Praehistorica* 37: 239-256.
- Sicker-Akman, Martina. 2007. Cayönü Tepesi: Untersuchungen zu den sogenannten Grilplanbauten der akeramisch-neolithischen Subphase 2. Materialien zu Bauforschung und Baugeschichte 22. Karlsruhe: Universität Karlsruhe.

Tchernov, Eytan. 1997. Are Late Pleistocene Environmental Factors, Faunal Changes and Cultural Transformations causally connected? The case of the Southern Levant. *Paléorient* 23(2): 209-228.

van Ziest, Willem in Sytze Bottema. 1982. Vegetational history of the Eastern Mediterranean and Near East during the last 20,000 years. In *Palaeoclimates, Palaeoenvironments and Human Communities in the Eastern Mediterranean Region in Later Prehistory*, ur. Bintliff, John L. in Willem van Zeist 277-321. British Archeological Report, International Series 133. Oxford: British Archeological Report.

Weninger, Bernard et al. 2009. The Impact of Rapid Climate Change on prehistoric societies during the Holocene in the Eastern Mediterranean. *Documenta Praehistorica* 36: 7-59.

Zeder, Melinda A. 2011. The Origins of Agriculture in the Near East. *Current Anthropology* 52(4): 221-235.

Keramični neolitik in bakrena doba

Akkermans, Peter M.M.G. (ur.). 1989. *Excavations at Tell Sabi Abyad. Prehistoric investigations in the Balikh Valley, northern Syria*. British Archeological Report, International Series 468. Oxford: British Archeological Report.

Akkermans, Peter M.M.G. 1996. *Tell Sabi Abyad: The Late Neolithic Settlement: Report on the Excavations of the University of Amsterdam (1988) and the National Museum of Antiquities, Leiden (1991-1993) in Syria 1*. Istanbul: Historisch-Archaeologisch Instituut at Istanbul.

Akkermans, Peter M.M.G. 2000. Old and New Perspectives on the Origins of the Halaf Culture. In *La Djéziré et l'Euphrate syriens de la protohistoire à la fin du second millénaire av. J.C.*, ur. Rouault, Olivier in Markus Wäfler, 43-54. Subartu 7. Turnhout: Brepols.

Akkermans, Peter M.M.G. 2008. Burying the dead in Late Neolithic Syria. In *Proceedings of the 5th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East: Madrid, April 3-8, 2006*, ur. Córdoba, Joaquín M., Miquel Molist, Carmen Pérez, Isabel Rubio in Sergio Martínez, 621-645. Madrid: Universidad Autónoma de Madrid.

Akkermans, Peter M.M.G. 2010. Late Neolithic Architectural Renewal: The Emergence of Round Houses in the Northern Levant, c. 6500-6000 BC. In *The Development of Pre-State Communities in the Ancient Near East: Studies in Honour of Edgar Peltenburg*, ur. Bolger, Diane in Louise C., 22-28. BANE monograph Series 2. Oxford, Oakville: Oxbow Books.

Akkermans, Peter M.M.G. et al. 1983. Bouqras Revisited: Preliminary Report on a Project in Eastern Syria. *Proceedings of the Prehistoric Society* 49(1): 335 – 372.

Akkermans, Peter M.M.G., Henry Fokkens in H. Tjalling Waterbolck. 1981. Stratigraphy, architecture and lay-out of Bouqras'. In *Prehistoire du Levant: Chronologie et Vorganisation de l'espace depuis les Origines jusqu'au VIe millenaire*, ur. Cauvin, Jacques in Paul Sanlaville, 485-501. Paris: Editions du Centre national de la recherche scientifique.

Algaze, Guillermo. 1989. The Uruk Expansion: Cross-cultural Exchange in Early Mesopotamian Civilization. *Current Anthropology* 30(5): 571-608.

Algaze, Guillermo. 1993. *The Uruk World System: The Dynamics of Expansion of Early Mesopotamian Civilization*. Chicago: The University of Chicago Press.

Alram-Stern, Eva. 1996. *Die ägäische Frühzeit. mit Ausnahme von Kreta und Zypern. 2. Serie (Forschungsbericht 1975-1993). Bd. 1, Das Neolithikum in Griechenland*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Aslanis, Ioannis. 1989. Das Neolithikum und Chalkolithikum im Nordgriechischen Raum. In *Tell Karanovo und das Balkan-Neolithikum. Gesammelte Beiträge zum Internationalen Kolloquium in Salzburg, 20-22- Oktober 1988*, ur. Hiller, Stefan in Vassil Nikolov, 65-81. Salzburg: Universität Salzburg. Institut für Klassische Archäologie der Universität Salzburg.

Baghdo, Abd el-Masih Hanna, Lutz Martin, Mirko Novák, Winfried Orthmann in Abd El-Masih. 2009. *Ausgrabungen auf dem Tell Halaf in Nordost-Syrien Teil I. Vorbericht über die erste und zweite syrisch-deutsche Grabungskampagne auf dem Tell Halaf*. Vorderasiatische Forschungen der Max Freiherr von Oppenheim Stiftung 3(1). Wiesbaden: Harrassowitz.

Baghdo, Abd el-Masih Hanna, Lutz Martin, Mirko Novák in Winfried Orthmann. 2012. *Ausgrabungen auf dem Tell Halaf, Teil II. Vorbericht über die dritte bis fünfte syrisch-deutsche Grabungskampagne auf dem Tell Halaf*. Vorderasiatische Forschungen der Max Freiherr von Oppenheim-Stiftung 3(2). Wiesbaden: Harrassowitz.

Bar-Adon, Pessah. 1980. *The Cave of the treasure: the finds from the caves in Nahal Mishmar*. Jerusalem: Israel Exploration Society.

Becker, Jörg. 2013. Tell Halaf – Die prähistorischen Schichten – Neue Einblicke. In *100 Jahre Archäologische Feldforschungen In Nordost-Syrien – Eine Bilanz. Internationales Symposium des Instituts für Vorderasiatische Archäologie der Freien Universität Berlin und des Vorderasiatischen Museums der Staatlichen Museen zu Berlin vom 21. Juli bis 23. Juli 2011 im Pergamonmuseum für das Institut für Vorderasiatische Archäologie der Freien Universität Berlin und das Vorderasiatische Museum der Staatlichen Museen zu Berlin*, ur. Bonatz, Dominik in Lutz Martin, 45-64. Wiesbaden: Harrassowitz.

Becker, Jörg. 2015. *Tell Ṭawīla, Tell Ḥalaf und Wādī Ḥamar: Ḥalaf- und 'Obēd-Zeit in Nordost-Syrien. Regionale Entwicklungen, Gemeinsamkeiten und Unterschiede*. Bibliotheca neolithica Asiae meridionalis et occidentalis. Berlin: ex oriente.

- Ben-Shlomo, David in Yosef Garfinkel. 2009 Sha'ar Hagolan and new Insights on Near Eastern Proto-Historic Urban Concepts. *Oxford Journal of Archaeology* 28(2): 189 - 209.
- Bernbeck, Reinhard. 1995. Die Uruk-Zeit: Perspektiven einer komplexen Gesellschaft. In *Zwischen Euphrat und Indus: Aktuelle Forschungsprobleme in der vorderasiatischen Archäologie*, ur. Bartl, Karin, Reinhard Bernbeck in Marlies Heinz, 57-67.
- Blocher, Felix. 2013. Die Ikonographie der Inanna/Ishtar im Alten Orient. In *Uruk - 5000 Jahre Megacity: Begleitband zu den gleichnamigen Ausstellungen in den Staatliche Museen zu Berlin vom 25. April bis 8. September 2013 und in den Reiss-Engelhorn-Museen Mannheim vom 20. Oktober 2013 bis 21. April 2014*, ur. Crüsemann, Nicola, Margarete van Ess, Markus Hilgert in Beate Salje, 83-91. Publikation der Reiss-Engelhorn-Museen 58. Petersberg: Michael Imhof Verlag.
- Bourke, Stephen J. 2007. The Late Neolithic/Early Chalcolithic Transition at Teleilat Ghassul: Context, Chronology and Culture. *Paléorient* 33(1): 15-32.
- Brami, Maxime. 2011. The origins of Europe's first farmers: The role of Hacilar and Western Anatolia, fifty years on. *Praehistorische Zeitschrift* 86: 165-206.
- Breniquet, Catherine. 1991. Tell es-Sawwan – Réalités et Problèmes. *Iraq* 53: 75-90.
- Budja, Mihael. 2007. The Dawn of Ceramics. In *Scripta praehistorica in honorem Biba Teržan*, ur. Blečić, Martina et al., 41-55. Situla 44. Ljubljana: Narodni Muzej Slovenije.
- Çamurcuoğlu, Duygu. 2015. *The Wall Paintings of Çatalhöyük (Turkey): Materials, Technologies and Artists*. PhD thesis, Institute of Archaeology University College. London: Institute of Archaeology University College.
- Dimoula, Ansastasia. 2017. Early pottery mobility: The case of early Neolithic Thessaly, Greece. *Journal of Archaeological Science: Reports* 1: 209-218.
- Duistermaat, Kim. 2012. Which Came First, the Bureaucrat or the Seal? Some thoughts on the non-administrative origins of seals in Neolithic Syria. In *Seals and sealing practices in the Near East. Developments in Administration and Magic from Prehistory to the Islamic Period*, ur. Regulski, Ilona, Kim Duistermaat in Peter Verkinderen, 1-16. *Orientalia Loviensa Analecta* 219. Leuven: Uitgeverij Peeters En Departement Oosterse Studies.
- Eichmann, Ricardo. 1989. *Uruk: Die Stratigraphie. Grabungen 1912-1977 in den Bereichen Eanna und Anu-Ziqqurrat*. Deutsche Archäologisches Institut, Abt. Baghdad. Ausgrabungen in Uruk-Warka 3. Mainz: Verlag Philipp von Zabern.
- Fielden, Kate. 1981. A Late Uruk Pottery Group from Tell Brak, 1978. *Iraq* 43(2): 157-166.
- Garfinkel, Yosef. 1993. The Yarmukian Culture in Israel. *Paléorient* 19(1): 115-134.

- Garfinkel, Yosef. 2019. Çatalhöyük and Sha'ar Hagolan: A Tale of Two Cities. In *Social and Economic Changes in the Second Half of the 7th Millennium in the Near East. A conference held at Çatalhöyük in August 2014*, ur. Marciniak, Arkadiusz, 77–100. Atlanta: Lockwood Press.
- Garfinkel, Yosef, David Ben-Shlomo in Nimrod Marom. 2011. Sha' ar Hagolan: A Major Pottery Neolithic Settlement and Artistic Center in the Jordan Valley. *Eurasian Prehistory* 8(1–2): 97–143.
- Golden, Jonathan, Thomas E. Levy in Andreas Hauptmann. 2001. Recent Discoveries Concerning Chalcolithic Metallurgy at Shiqmim, Israel. *Journal of Archaeological Science* 28(9): 951–963.
- Gopher, Avi in Estelle Orrelle. 1996. An Alternative Interpretation for the Material Imagery of the Yarmukian, a Neolithic Culture of the Sixth Millennium BC in the Southern Levant. *Cambridge Archaeological Journal* 6(2): 255–279.
- Goring-Morris, Nigel, Erella Hovers in Anna Belfer-Cohen. 2009. The Dynamics of Pleistocene and Early Holocene Settlement Patterns and Human Adaptations in the Levant: An Overview. In *Transitions in Prehistory: Essays in Honor of Ofer Bar-Yosef*, ur. Shea, John J. in Daniel E. Lieberman, 185–252. American School of Prehistoric Research Monograph Series. Oxford, Oakville: Oxbow Books.
- Hald, Mette M. 2008. *A Thousand Years of Farming: Late Chalcolithic Agricultural Practices at Tell Brak in Northern Mesopotamia*. British Archeological Report, International Series 1880. Oxford: British Archeological Report.
- Hall, Harry R.H. in Charles Leonard Woolley. 1927. *Al-'Ubaid. A report on the work carried out at al-'Ubaid for the British Museum in 1919 and for the joint expedition in 1923*. Oxford: British Museum.
- Haller von, Arndt. 1932. Die Keramik der archaischen Schichten von Uruk. In *Vierter vorläufiger Bericht über die von der Notgemeinschaft der Deutschen Wissenschaft in Uruk unternommenen Ausgrabungen*, ur. Nöldeke, Arnold, Ernst Heinrich, Heinrich Lenzen in Arndt von Haller, 31–47. Berlin: de Gruyter.
- Hansen, Svend. 2007. *Bilder vom Menschen der Steinzeit: Untersuchungen zur anthropomorphen Plastik der Jungsteinzeit und Kupferzeit in Südosteuropa*. Archäologie in Eurasien 20. Mainz: Verlag Philipp von Zabern.
- Heinrich, Ernst. 1936. *Kleinfunde aus den archaischen Tempelschichten in Uruk*. Leipzig: Harrassowitz.
- Henrickson, Elizabeth F. in Ingolf Thuesen. 1989. *Upon this foundation: the 'Ubaid reconsidered*. Copenhagen: Carsten Niebuhr institute of ancient Near East studies.
- Herzfeld, Ernst. 1930. *Die Ausgrabungen von Samarra, Band V: Die Vorgeschichtliche Töpfereien von Samarra*. Berlin: Dietrich Reimer.

Hockmann, Daniel. 2008. Die Warka-Vase. Eine neue Interpretation. *Altorientalische Forschungen* 35(2): 326-336.

Hodder, Ian. 2015. Assembling Science at Çatalhöyük. Interdisciplinarity in Theory and Practice. In *Assembling Çatalhöyük. European Association of Archaeologists*, ur. Hodder, Ian in Arkadiusz Marciniak, 7-12. Leeds: Maney Publishing.

Hodder, Ian in Arkadiusz Marciniak (ur.). 2015. *Assembling Çatalhöyük. European Association of Archaeologists*. Leeds: Maney Publishing.

Hofmanová, Zuzana et al. 2016. Early farmers from across Europe directly descended from Neolithic Aegeans. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 113(25): 6886–6891.

Horejs, Barbara. 2017. *Çukuriçi Höyük 1. Anatolia and the Aegean from the 7th to the 3rd Millennium BC*. Oriental and European Archaeology 5. Wien: Austrian Academy of Sciences.

Krauß, Raiko (ur.). 2011. *Beginnings – New Research in the Appearance of the Neolithic between Northwest Anatolia and the Carpathian Basin. Papers of the International Workshop 8th-9th April 2009, Istanbul. Organized by Dan Ciobotaru, Barbara Horejs and Raiko Krauß*. Menschen – Kulturen – Traditionen. Studien aus den Forschungslustern des Deutschen Archäologischen Instituts 1. Rahden: Leidorf.

Lichter, Clemens. 2011. Neolithic Stamps and the Neolithization Process. A Fresh Look at an Old Issue. In *Beginnings – New Research in the Appearance of the Neolithic between Northwest Anatolia and the Carpathian Basin. Papers of the International Workshop 8th-9th April 2009, Istanbul. Organized by Dan Ciobotaru, Barbara Horejs and Raiko Krauß*, ur. Krauß, Raiko, 35-44. Menschen – Kulturen – Traditionen. Studien aus den Forschungslustern des Deutschen Archäologischen Instituts 1. Rahden: Leidorf.

Lichter, Clemens. 2014. 'Temples' in the Neolithic and Copper Age in Southeast Europe. *Documenta Praehistorica* XLI: 119-136.

Lloyd, Seton, Fuad Safar in Robert J. Braidwood. 1945. Tell Hassuna Excavations by the Iraq Government Directorate General of Antiquities in 1943 and 1944. *Journal of Near Eastern Studies* 4: 255-289.

McMahon, Augusta et al. 2007. Excavations at Tell Brak 2006-2007. *Iraq* 69: 145-171.

McMahon, Augusta. 2013. Tell Brak, Early Northern Mesopotamian Urbanism, Economic Complexity and Social Stress, fifth-fourth millennia BC. In *100 Jahre Archäologische Feldforschungen In Nordost-Syrien – Eine Bilanz. Internationales Symposium des Instituts für Vorderasiatische Archäologie der Freien Universität Berlin und des Vorderasiatischen Museums der Staatlichen Museen zu Berlin vom 21. Juli bis 23. Juli 2011 im Pergamonmuseum für das Institut für Vorderasiatische Archäologie der Freien Universität Berlin und das Vorderasiatische Museum der Staatlichen Museen zu Berlin*, ur. Bonatz, Dominik in Lutz Martin, 67-80. Wiesbaden: Harrassowitz.

- Matthews, Roger. 2000. Fourth and third millennia chronologies: the view from Tell Brak, north-east Syria. In *Chronologies des Pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVe-IIIe Millenaires*, ur. Marro, Catherine in Harald Hauptmann, 65-72. Paris: De Boccard.
- Mellaart, James. 1967. *Çatal Hüyük: A Neolithic Town in Anatolia*. London: Thames and Hudson.
- Mellaart, James. 1970. *Excavations at Hacilar*. BIAA Occasional Monograph Series 10. Edinburgh: British Institute at Ankara, Edinburgh University Press.
- Merpert, Nikolai Iakovlevich in Rauf Magometovich Munchaev. 1993. YarimTepe III: the Halaf levels. In *Early stages in the evolution of Mesopotamian civilization: Soviet excavations in northern Iraq*, ur. Yoffee, Norman in Jeffery J. Clark, 164-205. New Haven: Human Relations Area Files.
- Nieuwenhuys, Olivier P., Peter M.M.G. Akkermans in Johannes van der Plicht. 2010. Not so coarse, nor always plain – the earliest pottery of Syria. *Antiquity* 84: 71–85.
- Nissen, Hans J. 1985. The Emergence of Writing in the Ancient Near East. *Interdisciplinary Science Reviews* 10: 349-61.
- Nissen, Hans J. 1986. The Archaic Texts from Uruk. *World Archaeology* 17(3): 317-334.
- Northedge, Alastair. 2005. *The Historical Topography of Samarra*. Samarra Studies I. London: British School of Archaeology in Iraq.
- Oates, Joan. 1985. Tell Brak: Uruk pottery from the 1984 season. *Iraq* 47: 175-187.
- Oates, Joan in David Oates. 1997. An Open Gate: Cities of the Fourth Millennium BC (Tell Brak 1997). *Cambridge Archaeological Journal* 7(2): 287–307.
- Orthmann, Winfried. 2005. *Die aramäisch-assyrische Stadt Guzana. Ein Rückblick auf die Ausgrabungen Max von Oppenheims in Tell Halaf*. Schriften der Max Freiherr von Oppenheim-Stiftung 15. Saarbrücken: Saarbrücker Druckerei und Verlag.
- Parzinger, Hermann in Heiner Schwarzberg (ur.). 2005. *AşağıPınar II. Die mittel- und spätneolithische Keramik*. Archäologie in Eurasien 18, Studien im Thrakien-Marmara Raum 2. Mainz: Verlag Philipp von Zabern.
- Pernicka, Ernst et al. 1998. Late Uruk silver production by cupellation at Habuba Kabira, Syria. In *Metallurgica Antiqua. In Honour of Hans-Gert Bachmann and Robert Maddin*, ur. Bachmann, Hans-Gert, Thilo Rehren, Andreas Hauptmann in James David Muhly, 123-134. Der Anschnitt 8. Bochum: Deutsches Bergbau-Museum.
- Piezonka, Henny. 2017. Die frühe Keramik Eurasiens: Aktuelle Forschungsfragen und methodische Ansätze. In *Multidisciplinary approach to archaeology: Recent achievements and prospects. Proceedings of the International Symposium "Multidisciplinary approach to archaeology: Recent achievements and prospects", June 22-26, 2015, Novosibirsk*, ur. Molodin, Vjačeslav Ivanovič in Svend Hansen, 249-265. Novosibirsk: Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences.

Pigott, Vincent C. 1996. Near Eastern Archaeometallurgy: Modern Research and Future Directions. In *Study of the Ancient Near East in the Twenty-First Century: The William Foxwell Albright Centennial Conference*, ur. Cooper, Jerrold S. in Glenn M. Schwartz, 139-176. Winona Lake: Eisenbrauns.

Postgate, John Nicholas (ur.). 2002. *Artefacts of Complexity: Tracking the Uruk in the Near East*. Oxford: Aris & Phillips.

Reingruber, Agathe 2008. Die Argissa-Magula II: Das frühe und beginnende mittlere Neolithikum im Lichte transägäischer Beziehungen. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturräume 35. Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt.

Reingruber, Agathe. 2015. Preceramic, Aceramic or Early Ceramic. The radiocarbon dated beginning of the Neolithic in the Aegean. *Documenta Praehistorica* XLII: 147-158.

Reingruber, Agathe et al. 2017. Neolithic Thessaly - radiocarbon dated periods and phases. *Documenta Praehistorica* XLIV: 34-53.

Rothman, Mitchell S. (ur.). 2001. *Uruk Mesopotamia and its Neighbors: Cross-cultural Interactions and their Consequences in the Era of State Formation*. Santa Fe, Oxford: School for Advanced Research Press.

Rowan, Yorke M. in Jonathan Golden. 2009. The Chalcolithic Period of the Southern Levant: A Synthetic Review. *Journal of World Prehistory* 22(1): 1-92.

Salje, Beate. 2003. Uruk and the World of Gilgamesh. In *Art of the First Cities: The Third Millennium B.C. from the Mediterranean to the Indus*, ur. Aruz, Joan, 479-484. New York: Metropolitan Museum of Art.

Schmandt-Besserat, Denise. 1992a. *How Writing Came About*. Texas: University of Texas Press.

Schmandt-Besserat, Denise. 1992b. *Before Writing. From Counting to Cuneiform*, Vol. I-II. Texas: University of Texas Press.

Schmidt, Hubert. 1943. *Tell Halaf I: Die prähistorischen Funde*. Berlin: Walter de Gruyter & Co.

Schwall, Christoph. 2018. Çukuriçi Höyük 2. Das 5. und 4. Jahrtausend v. Chr. in Westanatolien und der Ostägäis. *Oriental and European Archaeology* 7. Wien: Austrian Academy of Sciences.

Schwartz, Mark in David Hollander. 2016. The Uruk expansion as dynamic process: A reconstruction of Middle to Late Uruk exchange patterns from bulk stable isotope analyses of bitumen artifacts. *Journal of Archaeological Science* 7: 884-899.

Seaton, Peta. 2008. *Chalcolithic Cult and Risk Management at Teleilat Ghassul*. British Archaeological Report, International Series 1864. Oxford: British Archaeological Report.

- Stein, Gil. 1994. Economy, Ritual, and Power in 'Ubaid Mesopotamia. In *Chieftdoms and Early States in the Near East: The Organizational Dynamics of Complexity*, ur. Stein, Gil in Mitchell S. Rothman, 35-46. Monographs in World Prehistory 18. Madison: Prehistory Press.
- Stein, Gil. 2010. Local Identities and Interaction Spheres: Modeling regional Variation in the Ubaid Horizon. In *Beyond the Ubaid. Transformation and Integration in the Late Prehistoric Societies of the Middle East*, ur. Carter, Robert A. in Philip Graham, 23-44. Studies in Ancient Oriental Civilizations 63. Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago.
- Strommenger, Eva. 1980. *Habuba Kabira: Eine Stadt vor 5000 Jahren: Ausgrabungen der Deutschen Orient-Gesellschaft am Euphrat in Habuba Kabira, Syrien*. Mainz: Philipp von Zabern.
- Strommenger, Eva, Dietrich Sürenhagen in Dessa Rittig. 2014. *Die Kleinfunde von Habuba Kabira-Süd. Ausgrabungen in Habuba Kabira II*. Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient-Gesellschaft 141. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Strommenger, Eva. 2017. *Die Kleinfunde von Habuba Kabira-Tall. Ausgrabungen in Habuba Kabira IV*. Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient-Gesellschaft 151. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Sürenhagen, Dietrich. 1989. Archaische Keramik aus Uruk-Warka. Erster Teil. Die Keramik der Schichten XVI-VI aus den Sondagen „Tiefschnitt“ und „Sägegraben“ in Eanna. *Baghdader Mitteilungen* 17: 7-96.
- Tekin, Halil. 2010. New discoveries on a Hassuna/Samarran site on the Upper Tigris region: Hakemi Use. In *Proceedings of the 6th International Congress of the Archaeology of the Ancient Near East, 5 May – 10 May 2009, »Sapienza«, Università di Roma 2. Excavations, Surveys and Restorations: Reports on Recent Field Archaeology in the Near East*, ur. Matthiae, Paolo, Frances Pinnock, Lorenzo Nigro in Nicolo Marchetti, 685-696. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Theocharis, Demetrios R. (ur.). 1973. *Neolithic Greece*. Athen: National Bank of Greece.
- Thissen, Laurens. 2010. The Neolithic–Chalcolithic sequence in the SW Anatolian Lakes Region. *Documenta Praehistorica* XXXVII: 269-282.
- Tomkins, Peter, Peter M. Day in Vassilis Kilikoglou. 2004. Knossos and the Early Neolithic Landscape of the Herakleion Basin. In *Knossos: palace, city, state. Proceedings of the conference in Herakleion organised by the British School at Athens and the 23rd Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities of Herakleion in November 2000 for the Centenary of Sir Arthur Evan's excavations at Knossos*, ur. Cadogan, Gerald, Eleni Hatzaki in Antonios Vasilakis, 51-59. British School at Athens Studies 12. London: British School at Athens.
- Tsuneki, Akira. 2011. A glimpse of human life from the Neolithic cemetery at Tell el-Kerkh, Northwest Syria. *Documenta Praehistorica* XXXVIII: 83-95.

Türkcan, Ali Umut. 2007. Is it goddess or bear? The role of Çatalhöyük animal seals in Neolithic symbolism. *Documenta Praehistorica* XXXIV: 257-266.

Ur, Jason. 2014. Households and the Emergence of Cities in Ancient Mesopotamia. *Cambridge Archaeological Journal* 24: 249-268.

Ur, Jason et al. 2007. Early Mesopotamian urbanism: a new view from the North. *Antiquity* 81: 585-600.

van der Plicht, Joannes et al. 2011. Tell Sabi Abyad: 14C Chronology, Cultural Change & 8.2 ka Event. *Radiocarbon* 53(2): 229-243.

van Ess, Margarete. 2005. Die Ausgrabungen in Uruk-Warka. In *Deutsches Archäologisches Institut, Orient-Abteilung - Außenstelle Baghdad, 50 Jahre Forschungen im Irak 1955-2005*, 31-39. Berlin: Deutsches Archäologisches Institut – Orientabteilung.

van Ess, Margarete. 2015. Absolute chronology of the Uruk and Jemdet Nasr periods at Uruk, Southern Mesopotamia: the interpretation of additional 14C samples. *Zeitschrift für Orient-Archäologie* 8: 10-37.

Vatandoust, Abdolrasool, Hermann Parzinger in Barbara Helwing (ur.). 2011. *Early Mining and Metallurgy on the Western Central Iranian Plateau*. Archäologie in Iran und Turan 9. Mainz: Verlag Philipp von Zabern.

Vogel, Helga. 2013. Der „grosse Mann von Uruk“. Das Bild der Herrschaft im späten 4. und frühen 3. Vorchristlichen Jahrtausend. In *Uruk - 5000 Jahre Megacity: Begleitband zu den gleichnamigen Ausstellungen in den Staatliche Museen zu Berlin vom 25. April bis 8. September 2013 und in den Reiss-Engelhorn-Museen Mannheim vom 20. Oktober 2013 bis 21. April 2014*, ur. Crüsemann, Nicola, Margarete van Ess, Markus Hilgert in Beate Salje, 139-145. Publikation der Reiss-Engelhorn-Museen 58. Petersberg: Michael Imhof Verlag.

Weninger, Bernard et al. 2014. Neolithisation of the Aegean and Southeast Europe during the 6600-6000 calBC period of Rapid Climate Change. *Documenta Praehistorica* XLI: 1-31.

Zgodnja bronzasta doba

Amzallag, Nissim. 2009. From Metallurgy to Bronze Age Civilizations: The Synthetic Theory. *American Journal of Archaeology* 113(4): 497-519.

Archi, Alfonso. 2015. *Ebla and Its Archives: Texts, History, and Society*. Studies in Ancient Near Eastern Records (SANER) 7. Boston, Berlin: De Gruyter.

Atici, Levent et al. (ur.) 2014. *Current Research at Kültepe-Kanesh: An Interdisciplinary and Integrative Approach to Trade Networks, Internationalism, and Identity*. The Journal of Cuneiform Studies Supplemental Series 4. Atlanta: Lockwood Press.

- Bartl, Karin, Reinhard Bernbeck in Marlies Heinz (ur.). 1995. *Zwischen Euphrat und Indus. Aktuelle Forschungsprobleme in der Vorderasiatischen Archäologie*. Hildesheim: Georg Olms Verlag.
- Barrelet, Marie-Thérèse. 1970. Peut-On Remettre en Question la „Restitution Matérielle de la Stèle des Vautours“? *Journal of Near Eastern Studies* 29(4): 233–258.
- Bittel, Kurt. 1976. *Die Hethiter: Die Kunst Anatoliens vom Ende des 3. bis zum Anfang des 1. Jahrtausends vor Christus*. Universum der Kunst 24. München: Verlag C. H. Beck.
- Blum, Stephan W. E. 2016. Die Karawane zieht weiter... Fernkontakte des Hisarlık Tepe/Troia in der 2. Hälfte des 3. Jahrtausends v. Chr. In *Von Baden bis Troia. Eine Jubiläumsschrift für Ernst Pernicka*, ur. Bartelheim, Martin, Barbara Horejs in Raiko Krauß, 473-506. *Oriental and European Archaeology* 3. Wien: Austrian Academy of Sciences.
- Braun-Holzinger, Eva A. 1977. *Frühdynastische Beterstatuetten*. Abhandlungen der Deutschen Orient-Gesellschaft 19. Berlin: Mann.
- Czichon, Rainer M. 2006. Neue Überlegungen zur Bedeutung und Entstehung der frühdynastischen Beterstatuetten. *Altorientalische Forschungen* 33(2): 179–188.
- Del Bravo, Francesco. 2014. ‘Scarlet Ware’: Origins, Chronology and Developments. In *AR-CANE Interregional Vol. I: Ceramics*, ur. Lebeau, Marc, 131-147. Turnhout: Brepols.
- Di Nocera, Gian Maria. 2018. Arslantepe: eine Zentralsiedlung am oberen Euphrat und ihre Prestigegüter. In *Anatolian Metal VIII: Eliten – Handwerk – Prestigegüter*, ur. Yalçın, Ünsal, 57-68. Der Anschnitt, Beiheft 39. Bochum: Deutsches Bergbau-Museum.
- Durand, Jean-Marie. 1997. Documents épistolaires du Palais de Mari, Tome I. Littératures anciennes du Proche-Orient 16. Paris: Le Cerf.
- Durand, Jean-Marie. 1998. Documents épistolaires du Palais de Mari, Tome I. Littératures anciennes du Proche-Orient 17. Paris: Le Cerf.
- Durand, Jean-Marie. 2000. Documents épistolaires du Palais de Mari, Tome II. Littératures anciennes du Proche-Orient 18. Paris: Le Cerf.
- Easton, Donald F. 2002. Schliemann’s Excavations at Troia 1870-1873. *Studia Troica Monographien* 2. Mainz: Verlag Philipp von Zabern.
- Ezer, Sabahattin. 2014. Kültepe-Kanesh in the Early Bronze Age. In *Current Research at Kültepe-Kanesh: An Interdisciplinary and Integrative Approach to Trade Networks, Internationalism, and Identity*, ur. Atici, Levent et al. , 5-23. *Journal of Cuneiform Studies Supplement Series* 4. Atlanta: Lockwood Press.
- Fleming, Daniel E. 2004. *Democracy’s Ancient Ancestors. Mari and Early Collective Governance*. New York, Cambridge: Cambridge University Press.

- Frangipane, Marcella et al. 2001. New Symbols of New Power in a „Royal“ Tomb from 3000 BC Arslantepe, Malatya (Turkey). *Paléorient* 27(2): 105-139.
- Franke, Sabina. 1995. Kings of Akkad: Sargon and Naram-Sin. In *Civilizations of the ancient Near East 1*, ur. Sasson, Jack M., 831-841. New York: Charles Scribner's Sons.
- Grossman, Kathryn. 2014. Ninevite 5 ceramics. In *ARCANE Interregional Vol. I: Ceramics*, ur. Lebeau, Marc, 83-100. Turnhout: Brepols.
- Jablonka, Peter. 2018. 3rd Millennium BC Exchange Networks Between the Aegean and the Indus: Connecting the Dots on Archaeological Distribution Maps. In *Anatolian Metal VIII: Eliten – Handwerk – Prestigegüter*, ur. Yalçın, Ünsal, 139-156. Der Anschnitt, Beiheft 39. Bochum: Deutsches Bergbau-Museum.
- Jansen, Moritz, Sabine Klein in Andreas Hauptmann. 2018. Zur Herkunft des Goldes aus den Königsgräbern von Ur. In *Anatolian Metal VIII: Eliten – Handwerk – Prestigegüter*, ur. Yalçın, Ünsal, 123-138. Der Anschnitt, Beiheft 39. Bochum: Deutsches Bergbau-Museum.
- Kulakoğlu, Fikri. 2010. Kültepe-Kanesh Kārum: The Earliest International Trade Center in Anatolia. In *Anatolia's Prologue. Kültepe Kanesh Karum, Assyrians in Istanbul*, ur. Kulakoğlu, Fikri in Selmin Kangal, 40–51. Kayseri Metropolitan Municipality Cultural Publication 78. Istanbul: Avrupa Kültür Başkenti.
- Korfmann, Manfred O. 1983. *Demircihüyük 1. Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1975–1978: Architektur, Stratigraphie und Befunde*. Mainz: Verlag Philipp von Zabern.
- Korfmann, Manfred O. (ur.) 2006. *Troia. Archäologie eines Siedlungshügels und seiner Landschaft*. Mainz: Verlag Philipp von Zabern.
- Kozal, Ekin. 2018. South, Central and North Central Anatolia in Eastern Mediterranean Networks. In *Anatolian Metal VIII: Eliten – Handwerk – Prestigegüter*, ur. Yalçın, Ünsal, 219-231. Der Anschnitt, Beiheft 39. Bochum: Deutsches Bergbau-Museum.
- Larsen, Mogens Trolle. 2015. *Ancient Kanesh: A Merchant Colony in Bronze Age Anatolia*. New York: Cambridge University Press.
- Ławecka, Dorota. 2018. Newcomers and autochthons. The 2016–2017 UGZAR survey in the Kurdistan Autonomous Region, Iraq. Settlement pattern in the Ninevite 5 period (2012–2017). *Polish Archaeology in the Mediterranean* 27(1): 417–427.
- Lehner, Joseph W. 2014. Metal technology, organisation, and the evolution of long-distance trade at Kültepe. In *Current Research at Kültepe-Kanesh: An Interdisciplinary and Integrative Approach to Trade Networks, Internationalism, and Identity*, ur. Atici, Levent et al., 135-156. The Journal of Cuneiform Studies Supplemental Series 4. Atlanta: Lockwood Press.

- Lichter, Clemens. 2018. Frühbronzezeitliche Eliten in Anatolien im Licht der Gräber. In *Anatolian Metal VIII: Eliten – Handwerk – Prestigegüter*, ur. Yalçın, Ünsal, 77-90. Der Anschnitt, Beiheft 39. Bochum: Deutsches Bergbau-Museum.
- Liverani, Mario (ur.). 1993. *Akkad: the first world empire: Structure, ideology, traditions*. Padua: Sargon.
- Margueron, Jean-Claude. 2014. *Mari: Capital of Northern Mesopotamia in the Third Millennium. The archaeology of Tell Hariri on the Euphrates*. Oxford: Oxbow Books.
- Massa, Michele. 2014. Early Bronze Age burial customs on the central Anatolian plateau: a view from Demircihöyük-Sarıket. *Anatolian Studies* 64: 73-93.
- Massa, Michele in Vasıf Şahoğlu. 2011. Western Anatolian burial customs during the Early Bronze Age. In *Across: The Cyclades and Western Anatolia during the Third Millennium BC*, ur. Şahoğlu, Vasıf in Peggy Sotirakopoulou, 164–171. Istanbul: Sakip Sabanci Muzesi.
- Matthiae, Paolo. 1981. *Ebla: An Empire Rediscovered*. New York: Doubleday.
- Matthews, Roger. 2002. *Secrets of the dark mound: Jemdet Nasr 1926-1928*. Iraq Archaeological Reports 6. Warminster: British School of Archaeology in Iraq.
- Mehofer, Mathias. 2016. Çukuriçi Höyük: Ein Metallurgiezentrum des frühen 3. Jts. v. Chr. in der Westtürkei. In *Von Baden bis Troia. Eine Jubiläumsschrift für Ernst Pernicka*, ur. Bartelheim, Martin, Barbara Horejs in Raiko Krauß, 359-374. Oriental and European Archaeology 3. Wien: Austrian Academy of Sciences.
- Nagel, Wolfram. 1964. *Djamdat Nasr-Kulturen und Frühdynastische Buntkeramiker*. Berliner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 8. Berlin: Hessling.
- Nakai, Izumi et al. 2008. Preliminary Report on the Analysis of an Early Bronze Age Iron Dagger. Excavated from Alacahöyük. *Anatolian Archeological Studies* 17: 321-324.
- Nissen, Hans Jörg. 1966. *Zur Datierung des Königsfriedhofes von Ur: unter besonderer Berücksichtigung der Stratigraphie der Privatgräber*. Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturräume 3. Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt.
- Özgüç, Tahsin. 1999. *Kültepe-Kaniş/Neşa sarayları ve mabetleri, The palaces and temples of Kültepe-Kaniş/Neşa*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Özgüç, Tahsin. 2002. Anatolische Fürstensitze. Von der Frühbronzezeit bis zu den assyrischen Faktoreien. In *Die Hethiter und ihr Reich: das Volk der 1000 Götter*, 42-46. Stuttgart: Konrad Theiss Verlag.
- Orthmann, Winfried. 1967. Zu den „Standarten“ aus Alaca Höyük. *Istanbuler Mitteilungen* 17: 34-54.

- Orthmann, Winfried. 1975. *Der alte Orient*. Propyläen Kunstgeschichte 18. Berlin: Propyläen Verlag.
- Parzinger, Hermann in Nikolaus Boroffka. 2003. *Das Zinn der Bronzezeit in Mittelasien I*. Archäologie in Iran und Turan 5. Mainz: Verlag Philipp von Zabern.
- Parrot, André. 1959. *Mission Archéologique de Mari II: Le Palais. Documents Et Monuments*. Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner.
- Pernicka, Ernst. 1998. Die Ausbreitung der Zinnbronze im 3. Jahrtausend. In *Man and Environment in European Bronze Age, Mensch und Umwelt in der Bronzezeit Europas*, ur. Hänsel, Bernhard, 135-147. Kiel: Oetker-Voges Verlag.
- Pernicka, Ernst. 2006. Metalle machen Epoche – Bronze und Eisen als Werkstoffe und Handelsware. In *Troia. Archäologie eines Siedlungshügels und seiner Landschaft*, ur. Korfmann, Manfred O., 349-352. Mainz: Verlag Philipp von Zabern.
- Pernicka, Ernst, Sinan Ünlüsoy in Stephan W.E. Blum (ur.). 2016. *Early Bronze Age Troy: Chronology, Cultural Development and Interregional Contacts. Proceedings of an International Conference held at the University of Tübingen May 8–10, 2009*. Studia Troica Monographien 8. Bonn: Verlag Dr. Rudolph Habelt.
- Pollock, Susan. 1983. *The Symbolism of Prestige: An Archaeological Example from the Royal Cemetery of Ur*. Ann Arbor: University Microfilms International.
- Pollock, Susan. 1991. Of Priestesses, Princes and Poor Relations: The Dead in the Royal Cemetery of Ur. *Cambridge Archaeological Journal* 1(2): 171-189.
- Radner, Karen. 2008. Lapislazuli, Glas und Gold. Fernhandel im Alten Orient. In *Fernhandel in Antike und Mittelalter*, ur. Bohn, Robert et al., 9-24. Stuttgart: Konrad Theiss Verlag.
- Salzmann, Eveline. 2019. *Silver, Copper and Bronze in Early Dynastic Ur, Mesopotamia. A High-Resolution Analysis Approach*. Der Anschnitt, Beiheft 41. Bochum: Deutsches Bergbau-Museum.
- Tolstikov, Vladimir P., Michail Ju. Trejster in Christian König. 1996. *Der Schatz aus Troja: Schliemann und der Mythos des Priamos-Goldes*. Stuttgart, Zürich: Belser.
- Seeher, Jürgen (ur.). 2000. *Die bronzezeitliche Nekropole von Demircihüyük-Sarıket*. 1990–1991. Tübingen: Wasmuth.
- Stein, Gil in Mitchell S. Rothman (ur.). 1994. *Chiefdoms and Early States in the Near East: The Organizational Dynamics of Complexity*. Monographs in World Prehistory 18. Madison: Prehistory Press.
- Treister, Mikhail. 2002. The Relative and Absolute Chronology of the Trojan Treasures. In *Mauerschau: Festschrift für Manfred Korfmann 1*, ur. Aslan, Rüstem et al., 245-258. Remshalden-Grunbach: Greiner.

Van de Mieroop, Marc. 1999. Literature and Political Discourse in Ancient Mesopotamia. Sargon II of Assyria and Sargon of Agade. In *Munuscula Mesopotamica*, ur. Böck, Barbara et al., 327-339. Münster: Ugarit-Verlag.

Vogel, Helga. 2014. Der Königsfriedhof von Ur und das Problem der so genannten Gefolgschaftsbestattungen, The Royal Cemetery at Ur and the Problem of the So-called Attendants Burials. In *Gewalt und Gesellschaft: Dimensionen der Gewalt in ur- und frühgeschichtlicher Zeit*, *Violence and Society: Dimensions of violence in pre- and protohistoric times*, ur. Link, Thomas in Heidi Peter-Röcher, 169-286. Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt.

Weisgerber, Gerd. 2009. Prähistorischer Zinnbergbau in Mittelasien. *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi* 12: 237-258.

Wemhoff, Matthias et al. (ur.). 2018. *Margiana. Ein Königreich der Bronzezeit in Turkmenistan*. Berlin: Michael Imhof Verlag.

Winter, Irene. J. 1985. After the Battle is Over: The 'Stele of the Vultures' and the Beginning of Historical Narrative in the Ancient Near East. In *Pictorial Narrative in Antiquity to the Middle Ages*, ur. Kessler, Herbert L. in Marianna Shreve Simpson, 11-32. Studies in the History of Art 16, Center for Advanced Study in the Visual Arts, Symposium Series 4. Washington, D.C.: National Gallery of Art.

Woolley, Charles Leonard. 1934. *Ur Excavation. Vol. II: The Royal Cemetery. A report on the Predynastic and Sargonid Graves excavated between 1926 and 1931*. Publications of the Joint Expedition of the British Museum and the Museum of the University of Pennsylvania to Mesopotamia. New York: Trustees of the two Museums.

Woolley, Charles Leonard. 1939. *Ur Excavations, Vol. V. The Ziggurat and its Surroundings*. Publication of the Joint Expedition of the British Museum and of the University Museum, University of Pennsylvania, Philadelphia, to Mesopotamia. New York: The Carnegie Corporation.

Woolley, Charles Leonard. 1955. *Ur Excavations. Vol. IV, The Early Periods. A Report on the sites and objects prior in date to the Third Dynasty of Ur discovered in the course of the excavations*. Publication of the Joint Expedition of the British Museum and of the University Museum, University of Pennsylvania, Philadelphia, to Mesopotamia Philadelphia: Cambridge University Press.

Woolley, Charles Leonard. 1965. *Ur Excavations VIII. The Kassite Period and the Period of the Assyrian Kings*. Publication of the Joint Expedition of the British Museum and of the University Museum, University of Pennsylvania, Philadelphia, to Mesopotamia. London: British Museum.

Woolley, Charles Leonard. 1974. *Ur Excavations VI. The Buildings of the Third Dynasty*. Publication of the Joint Expedition of the British Museum and of the University Museum, University of Pennsylvania, Philadelphia, to Mesopotamia. Philadelphia, London: Trustees of British Museum and University Museum, University of PA, Philadelphia.

Woolley, Charles Leonard. 1976. *Ur Excavations VII. The Old Babylonian Period*. Publication of the Joint Expedition of the British Museum and of the University Museum, University of Pennsylvania, Philadelphia, to Mesopotamia. London: British Museum.

Yalçın, Ünsal (ur.). 2018. *Anatolian Metal VIII: Eliten – Handwerk – Prestigegüter*. Der Anschnitt, Beiheft 39. Bochum: Deutsches Bergbau-Museum.

Yalçın, Ünsal in H. Gönül Yalçın. 2018. Könige, Priester oder Handwerker? Neues über die frühbronzezeitlichen Fürstengräber von Alacahöyük. In *Anatolian Metal VIII: Eliten – Handwerk – Prestigegüter*, ur. Yalçın, Ünsal, 91-122. Der Anschnitt, Beiheft 39. Bochum: Deutsches Bergbau-Museum.

Yener, K. Aslıhan et al., 2015. New tin mines and production sites near Kültepe in Turkey: a third-millennium BC highland production model. *Antiquity* 89(345): 596–612.

Zettler, Richard L. et al. (ur.). 1998. *Treasures from the Royal Tombs of Ur*. Philadelphia: University of Pennsylvania, Museum of Archaeology and Anthropology.

Zimmermann, Thomas. 2006. *Die bronze- und früheisenzeitlichen Troiafunde der Sammlung Heinrich Schliemann im Römisch Germanischen Zentralmuseum*. Kataloge vor- und frühgeschichtlicher Altertümer 40. Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums.

Zimmermann, Thomas. 2008. Ceremonial mace heads in Bronze Age Asia minor and their cultural significance. *Anatolia Supplement series* 2: 341-353.

Zimmermann, Thomas. 2009. Frühmetallzeitliche Eliten zwischen Ostägäis und Taurusgebirge im 3. Jahrtausend v. Chr. – Versuch einer kritischen Bestandsaufnahme. In *Aufstieg und Untergang. Zwischenbilanz des Forschungsschwerpunktes „Studien zu Genese und Struktur von Eliten in vor- und frühgeschichtlichen Gesellschaften“*, ur. Egg, Markus in Dieter Quast, 1-30. Monographien RGZM 82. Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums.

ALMA MATER
EUROPAEA
UNIVERZA

